

Qorqudsünashlıq: axtarışlar, aşkarlamalar

Ramazan OAFARLI

filologiya üzrə elmlər doktoru

E-mail: ramazanqafar@gmail.com

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD”DA MİF VƏ AZƏRBAYCAN-TÜRK ETNİK-MƏDƏNİ GERÇƏKLIYİ

Açar sözlər: mif, tarix, gerçəklik, funksiya, sakrallıq, fəvqaltəbii, inanc faktı, mifik zaman, empirik zaman, Dədə Qorqud, Bamsı Beyrək.

SUMMARY

The article shows that the story is based on real events that took place in the world, and the main function of the myth is to depict all creatures in the world in a supernatural, unusual, fantastic way. In this case, the connection between myth and history is limited only by the fact that the period in which it arose is a factor of faith. But myth is not just a series of fictional images, it is one of the first steps to realizing reality. Comparing historical events with oral sources, the author comes to the conclusion that in the spontaneous connection between myth and reality, there are three types of reflection of the "elements" of the world: 1) in the elements of the first type, reality is a repetition of functions, i.e. imitation of heavenly archetypes; 2) the second type of elements: cities, houses and temples, the reality of which is determined by the composition of the symbolic surface center, since each of them individually melts the archetype of the sky and turns it into the "center of the world"; 3) third - these are important worldly actions and rituals that are based on gods, cultural heroes or great ancestors and consist of the purposeful repetition of imaginary actions

Key words: myth, history, reality, function, sacredness, supernatural, factor of faith, sacred time, empirical time, Dede Korkut, Bamsi Beyrak.

В статье показано, что история основана на реальных событиях, происходивших в мире, а основная функция мифа - изобразить все существа в мире сверхъестественным, необычным, фантастическим образом. В этом случае связь мифа с историей ограничивается только тем, что период, в который он возник, является фактором веры. Но миф - это не просто серия вымышленных образов, это один из первых шагов к осознанию реальности. Сравнивая исторические события с устными источниками, автор приходит к выводу, что в спонтанной связи мифа и реальности существует три типа отражения «элементов» мира: 1) в элементах первого типа реальность - это повторение функций, т.е. имитация небесные архетипы; 2) второй тип элементов: города, дома и храмы, реальность которых обусловлена составом символического поверхностного центра, поскольку каждый из них в отдельности плавит архетип неба и превращает его в «центр мира»; 3) третье - это важные мирские действия и ритуалы, которые основаны на богах, культурных героях или великих предках и состоят из целенаправленного повторения воображаемых действий.

Ключевые слова: миф, история, реальность, функция, сакральность, сверхъестественное, фактор веры, священное время, эмпирическое время, Деде Коркут, Бамси Бейрек.

Sakral zamanla empirik-profan zamanın bir-biri ilə əlaqə və bağlılığının üç aspektini göstərmək mümkündür:

- a) gerçək həyatda nə özünə yer alırsa, hamısının mifik zamanda prototipi olur;
- b) empirik zamanda meydanda olanlar ilkin yaranışların nümunəsi əsasında yaranır;

v) tərəqqi dağıntıların içərisindən keçir - təzədən xaosa qayıdırlar ki, sonra ondan yeni yaranışlar törəsin. M.Eliade müxtəlif qədim mədəniyyətləri öyrənər-kən mifoloji düşüncənin real dünya ilə əlaqəsi barədə belə nəticəyə gəlirdi ki, «İbtidai, yaxud arxaik düşüncədə zahiri dünyanın predmetləri – eləcə də insan öz hərəkətləri ilə müstəqil deyildir» [Eliade M., Aspekti Mifa, 32].

Miflə gerçəkliyin kortəbii bağlılığında da dünya «elementlər»inin əks olunmasının üç növü mövcuddur:

1) birinci növ element-lərdə reallıq funksiyaların təkrarlanması, yəni göy arxetiplərinin (sakraşdırılmış obrazların) təqlidi şəklindədir;

2) ikinci növ elementlər: şəhərlər, evlər və məbədlərdir ki, onların gerçəkliyi simvollaşmış yerüstü mərkəzin tərkib hissəsi ilə şərtlənir, çünki hər biri ayrılıqda göy arxetipini öz içərisində əridib «dünyanın mərkəzi»nə çevirir;

3) üçüncüsü əhəmiyyətli dünyəvi hərəkətlər və rituallardır ki, tanrılar, mədəni qəhrəmanlar, yaxud ulu əcdadla əsası qoyulması ağla gətirilən fəaliyyətlərin məqsədyönlü şəkildə təkrarlanmasından ibarətdir.

M.Eliadenin mülahizələrinə görə, müasir insanlar Tarixlə nəfəs aldıkları kimi arxaik cəmiyyətlərin sakinləri də həqiqi mənada özlərinin Kosmosla və kosmik ritmlə qırılmaz tellərlə bağlandıqlarını düşünürdülər [Eliade M., Kosmos i istoriya, 209-210].

Mif-tarix münasibətlərinin iki aspekti var: *Birincisi*: mif öz çağının tarixi (gerçəkliyi) kimi. Bu halda mif öz zamanının aktual-tarixi dünyagörüşüdür: onda olanlar yeganə həqiqi və doğru informasiya kimi qəbul olunur. Kosmoloji çağ insanı ətrafda baş verənləri mifoloji dünya modelindən keçirərək qavrayır və onun tarix (gerçəklik) adına qəbul etdiyi təsəvvürlər öz xarakteri etibarilə mifdir: dünya qavrayışının mifoloji gerçəkliyidir. *İkincisi*: mif tarixə transformasiya olunaraq onun bünövrəsini təşkil edir. Bu halda istənilən «tarixi» öz bətnində mif gəzdirir. Tarixi şüurun bütün formaları öz başlanğıcını mifdən götürür. Mifin forması və məzmunu tarixi düşüncənin forma və məzmununun arxetipik əsasında durur. Bu halda tarix və mif münasibətləri tarixin bütün inkişafı boyunca qaçılmaz, yan ötürməz münasibətlər modelinə çevrilir.

Bu kontekstdə yanaşdıqda belə bir aktual sual meydana çıxır: mif hər hansı bir formada tarixdirmi? Aristotel Herodotu tarixçi deyil, mifoloq kimi təqdim edirdi. Qədim yunanların qənaətində mif dünya tarixinin başlanğıcını özündə əks etdirən ən dolğun mənbə sayılırdı. Bu günədək tarixçilər Troya müharibəsi haqqında həqiqətləri öyrənmək üçün antik miflərə (yeganə mötəbər mənbə kimi) müraciət edirlər. Sonralar dənizin dərinliklərində aparılan arxeoloji axtarışların nəticəsində miflərdə göstərilən şəhərlər, saraylar və qalaların qalıqları üzə çıxdı, mifoloji təsvirlərin çoxunun gerçəkliyi təsdiqləndi. Antik dövrün mütəfəkkirləri allahlarla bağlı qəribə əhvalatların işığında insanın və cəmiyyətin salnaməsini yaradırdılar. Özgə zamanlarda başqa bölgələrdə də belə olmuşdur. Uzağa getməyək, eramızın XIII yüzilliyinin II yarısı və XIV yüzilliyinin əvvəllərində yaşamış tarixçi Fəzlullah Rəşidəddin (1313-ci ildə ölmüşdür) özünün məşhur «Cami ət-təvarix» («Salnamələr toplusu») əsərində [Rəşidəddin F., 9-46] türklərin tarixini

miflərlə (mifik mədəni qəhrəman kimi tanınan Oğuz xanın doğulması, Qərbə yürüşləri şəklində) əks etdirmişdir. Təsadüfi deyil ki, onun çoxcildlik tarix əsərində Azərbaycanla bağlı hadisələr də özünə yer almışdır.

Əsatiri Oğuz kağan türk etnosunun bir qolunun (oğuz türklərinin, o cümlədən azərbaycanlıların) yaradıcısı, ulu əcdadı, kosmoqonik başlanğıc modelidir. O, daha qədim mənbələrdə və uyğur dilindəki «Oğuz kağan» eposunda tanrı səviyyəsində təsvir edilir. Onun törəmələri dünyanın əsas atributlarını – günü, ayı, ulduzları, göyü, dağı, dənizi təmsil edirlər. Oğuz Yaradıcının funksiyasını yerinə yetirərkən birinci halda göy rəngli ay işığında yerə enən qızla izdivacda olur, Gün, Ay, Ulduz dünyaya gəlir. O, ikinci dəfə taleyini Dünya suyunun ortasındakı Dünya ağacında oturmuş gözəllə bağlayır və Göy, Dağ, Dəniz doğulur. Rəşidəddinin tarixində isə göstərilir ki, Oğuz Türküstanda məskən salan Nuhun oğlu Olcay xanın (Yafət/Yafəs) nəslindəndir. O, möcüzəli şəkildə dünyaya gəlmiş və bir ildən sonra, tarixçinin yazdığına görə, İsa əleyhissəlam kimi dil açıb özünə Oğuz adının verildiyini və seçilmə mədəni qəhrəman – demiurq kimi yer üzünə bir ali məqsədlə – bəşəriyyəti tək allaha inanmağa sövq etmək üçün gəldiyini bildirmişdir. Bu yolda qarşısına çıxanları, hətta doğmalarını – atası və əmilərini belə aradan götürdükdən sonra dünya padşahlığı ideyasını gerçəkləşdirməyə başlamışdır. O, yer üzünün coğrafiyasını dəyişdirmiş, zəbt etdiyi ərazilərin sakinlərinə türk soylarına uyğun adlar (məsələn: uyğur, kanqlı, başqırd, qıpcaq) vermişdir. Maraqlıdır ki, Oğuzun Şərqdən Qərbə doğru yürüşünün mərkəzində Azərbaycanın tarixi əraziləri dayanırdı. Ona görə də bu yerlərdən yan keçə bilməzdi. Eləcə də F.Rəşidəddinin özü Azərbaycan türklərinə məxsus oğuz tayfalarından idi. «Tarix» əsərini yaradanda yazılı mənbələri izləməklə yanaşı soydaşlarının ulu əcdadları barədə şifahi söyləmələrini də dinləyib nəzərə almışdı. Bu səbəbdən də o, Azərbaycanda yaşayan etnosların xarakteri, adət-ənənələri, ərazinin coğrafi şəraiti barədə nisbətən düzgün məlumat əks etdirmişdir. Oğuz qıpcaqların (F.Rəşidəddinə görə, bu söz «kabuk» kəlməsindən götürülmüşdür. Müasir azərbaycanlıların dilində bu gün də işlədilir: ağac qabığı, meyvə qabığı və s.) diyarını keçib Qara Xulun adlanan mifik qaranlıq ölkəni zəbt edir. Doğrudur, Qaranlıq ölkəni orta əsr səyyahlarından Marko Polo Sibir ərazisində (Ural, Tura və Ob çayları arasındakı torpaqlar) yerləşdirir, İon Bəttutə isə məlumat verir ki, Bulqarlar Ölkəsindən keçib it qoşumu ilə oraya 40 günə getmək olar. Lakin əski atəşpərəstlik görüşlərində və şaman təsəvvürlərində Qaranlıq diyar şərin və soyuğun vətəni sayılır. «Avesta»da xeyir tanrısına istinadən deyilir ki, «Mən – Ahur Məzd, ilk ən yaxşı yer və ölkə kimi gözəl (xeyirxah) Vahv Dat [çayının] yanında Arian-Vəycı yaratdım. Onda ölümgətirən, vəhşilikyayan Anhro-Manyu bunun əksinə məhvedici sarı-qırmızı ilanı və devlərə məxsus Qış meydanı gətirdi» [Xrestomatiya..., 71-73].

Qədim dünya tarixçisi Herodot maraqlı bir skif ritualından bəhs açaraq göstərirdi ki, «hər bir hökmdar ildə bir dəfə öz əyalətində xüsusi şərab qabı hazırladırdı. Həmin qabdan ancaq düşmən öldürənlər çaxır içə bilirdilər. Kimlər ki, düşmən öldürməyə imkan tapmamışdılar, onların həmin qabdan çaxır içməyə haqları çatmırdı, bir kənarda boyunlarını büküb əyləşirdilər. Skiflər üçün bundan

təhqiramiz heç nə yox idi» [Herodot, 128]. Həmin adət «Kitabi-Dədə Qorqud» eposundakı oğuz bəylərinin Bayındır xan və Qazan Bəyin məclislərinə toplaşmaları epizodlarında öz əksini tapmışdır.

Əski çağlarda skiflər tanrılarının şərəfinə nəhəng bir abidə ucaltmışdılar. Onların müqəddəs sanıb inam yerinə çevirdikləri bu abidə bir mis qabdan ibarət idi. Tutumu çaxır hazırlanan küplərdən altı dəfə çox idi. Divarlarının qalınlığı isə altı barmaq idi. İçərisinə altı yüz amfor (yunanların qədim həcm ölçüsüdür, bir amfor 40 litrdir - iyirmi dörd min litr) məhlulu asanlıqla yerləşdirmək olardı. Herodota yerli əhalinin dilindən alınmış belə bir məlumat çatdırılmışdı ki, skiflər qabı tanrılarının şərəfinə ox ucluqlarından düzəltmişdilər. «Tarix» kitabında yazılır ki, «Ariant (ola bilsin ki, skiflərdə bu ad Ər Ana şəklində idi, yəni kişilərin başçısı, baş ər anlamında) adlı skif çarlarından biri soydaşlarının sayını öyrənmək arzusuna düşür. O, bütün skiflərə əmr edir ki, hər kəs bir ox ucluğu gətirməlidir, onun əmrini yerinə yetirməyəni ölüm gözləyirdi. Onda skiflər o qədər çox ox ucluqları gətirirlər ki, çar onlardan özünə abidə ucaltmaq istəyir: tapşırır ki, ucluqlardan həmin mis qabı düzəltsinlər» [Herodot, 262].

Tarixə şahidlik etmiş Dunay çayı ətrafında, Azov, Qara dəniz, Xəzər sahillərində, Qafqaz dağlarının ətəklərində, İtil (Volqa) boyunda, eləcə də Kiçik Asiyada məskunlaşan prototürk tayfalarının – skiflərin Tanrının şərəfinə ucaldıqları abidə - nəhəng mis qab mifik dünya modelini xatırladır və Türkün bir qanadının - oğuzların gen yaddaşında eposlaşmış «ulu əcdad Oğuzun türk nəsillərini meydana gətirməsi» motivində izlərini qoruyub saxlayan mifik dünya modelinin «türk-oğuz tipi»nin onun əsasında qurulduğu şübhə doğurmur. Oğuzların ibtidai təsəvvürlərində olduğu şəkildə burada da bütün varlıqlar (gün, ay, ulduz üçlüyü kosmosu; göy, dağ, dəniz üçlüyü isə Yer planetini göstərməklə) və sak//skif tayfaları (ox ucluqları şəklində) altı rəqəminin daşdığı funksiya ilə (dünyanın əsas atributlarının cəmi) formalaşır. Oğuzların altı oğulla bünövrəsi qoyulan nəsilləri iyirmi dördlə yekunlaşıb ox-yayla rəmzləşdiyi kimi, saklarda da əhalinin sayına bərabər tutulan mis ox ucluqları birləşəndə alınan dünya modelinin – mis qabın ölçüləri altılarla başlayır, altı ilə yüzləşir və iyirmi dördlə minləşib bütün sak tayfalarını əks etdirir. Başqa sözlə, Dünya – qab analoji hal olaraq oğuzlardakı türk birliyinin əsas simvolunun - yay-oxun bir detalından (ox ucluğundan) hazırlanır. Xatırlatmaq istərdim ki, oğuzların mifik təfəkküründə türklər iki qanada bölünürlər: bozoxlar//pozuxlar və üçoxlar. Bu da təsadüfi deyildir ki, Qafqaz və İran türklərinin (azərbaycanlıların ulu babalarının) etnik tərkibində oxla əlaqələnen tayfalar üstünlük təşkil edirlər.

Məsələn, skiflərin inancına görə, qab dünyanın özünə oxşar şəkildə düzəldilir. Bu səbəbdən də qədim yas adətlərində önləri küpşəkili gil qabda basdırırdılar. Şekidə aparılan arxeoloji qazıntılarda belə bir qab aşkar edilmişdir. B. e. ə. II - I minilliklərə aid həmin yarıyadək yerə basdırılmış iri küpün ağızı işıqlı dünyaya açılırdı. Skiflər elə zənn edirdilər ki, ölü ağzınadək yerə basdırılan qabda o biri dünyanın şər qüvvələrindən qoruna biləcək. Sonralar Göy türklərdə və oğuzlarda qab şəkili mifik dünya modeli üstü dairəvi göy təbəqəsinə oxşar yurdla (çadır ev) əvəzlənmişdir. Müqayisələr şübhə doğurduğu halda bir neçə suala ca-

vab tapmaq lazım gəlir: nə üçün mis qabla modelləşən dünyanın bütün parametrləri altıdır? Və nə səbəbə xırda ox ucluqlarından düzəldiyi fikri irəli sürülür? Çünki onun hazırlanmasında hər bir prototürk ərindən pay düşməsi əsas şərtidir. Söyləmədə məqsəd skiflərin sayını müəyyənləşdirməkdir. Deməli, xırda mis ox ucluqları qab şəklində bütövləşməklə qədim türklərin vahidliyini simvollaşdırmış və saylarının dünyanın böyüklüyü qədər çox olduğunu göstərmişdir. Bu fakt bir daha sübut edir ki, oğuzların eposlaşmış ilkin yazılı qaynaqlarının XIV yüzilliyə təsadüf etməsinə baxmayaraq, türk-oğuz mifik dünya modeli öz dərin qatlardakı kökləri ilə skiflərin, hunların ən ibtidai təsəvvürlərində özünə yer almışdır, daha doğrusu, dünyanın mifoloji türk modelinin əsas strukturları Yer kürəsinin böyük ərazisində Şərqdə və Qərbdə məskunlaşan sak, massaget, skif, hun, oğuz və başqa tayfalar tərəfindən qurulmuşdur.

Herodot skiflərin köç mifi haqqında məlumat verərək bildirirdi ki, yurdlarını tərk etmələrinin səbəbi düşmənlərin öz azğın hərəkətləri ilə onları həm içəridən, həm də bayırdan təngə gətirməsi olmuşdur və şərin artıb-çoxalmasını düşüncələrində ilanlarla rəmzləşdirməklə mif sistemi yaratmışdılar. Elə hesab edirdilər ki, «təkcə onların öz torpaqları çoxsaylı ilanlar meydana gətirmirdi, həm də daha artıq dərəcədə səhralardan ölkənin içərilərinə doğru soxulan ilanlar var idi» [Herodot, 269]. Təsadüfi deyil ki, Herodotda skif tayfalarından biri - nərvlər ilan təbiətli yadların basqınlarından yurdlarını dəyişdirmiş və budinlərə sığınmışdılar. Beləliklə, ilan - prototürklərin (o cümlədən azərbaycanlıların ulu əcdadlarının), onların mifoloji görüşlərində şərin başlanğıcı kimi təəcəssüm olunurdu. Yunan tarixçisinin məlumatında isə skif tayfalarından birini öz doğma yurdlarından köçməyə vadar edən düşmən xislətli gəlmələr zəhərli ilanlar sayılırdılar.

Əski skif adət-ənənələri ilə yaşayan nərv tayfasında qam-şamanlar da meydana gəlmişdi, lakin onlar hələ qurd toteminə olan inamlarını qoruyub saxlamışdılar. Herodot qamları «cadugər» (koldun) adlandıraraq yazırdı: «Skiflər və onların arasında yaşayan ellinlilər qətiyyətlə təsdiqləyirdilər ki, bir nərv hər il bir neçə gün dalbadal qurd cildinə girirdi, sonra yenə insana çevrilirdilər. Burada qurd nərvlərin totemidir, onlar onunla özlərinin qohumluğuna inanırdılar. Qulyabanı kimi başqa şəkllə düşmələri barədəki məlumata gəlincə, bu, xüsusi kult mərasiminə işarədir, iştirakçılar qurd dərisinə bürünüb maskalarda gəzirdilər. Azərbaycan xalqının mifoloji təsəvvürlərində bu gün də qorunub saxlanan bəzi motivlərdə anaqadın çimdiyi zaman təsadüfən qaynatası gəlib, gəlininin çılpaq bədənini görür. Qadını bu acınacaqlı vəziyyətdən göydən üstünə düşən qurd dərisi çıxardır. Bundan sonra o, hər gün gecələr ay çıxanda cildini dəyişib qurda çevrilir, gün doğanda isə təzədən insanlaşır. Qurdlaşanda hətta öz südəmər körpələrinin barmaqlarının qanını sorur. Bu mifdə Herodotun nişan verdiyi kult ritualının ruhunu görmək mümkündür. Q.A.Stratanovskaya tarixin atasına istinadən yazır ki, amazonkalar haqqında mif matriarxat (anaxaqanlıq) dövrünün izləri olaraq ilk dəfə qədim skif tayfaları arasında yayılmışdır. Uyğun təsəvvürlər sonralar kari, laki və lidilərdə də mövcud olmuşdur. Qadınların «kişilərsiz cəmiyyət» qurub müstəqil yaşamaları ideyası Qafqaz və Qafqazətrafi ərazilərdən çox uzaqlarda yayılmamışdır [Herodot,

651]. Tarixi mənbələrdə, xüsusilə Herodotda ancaq skif tayfalarının söylədikləri yarım tarixi, yarım əsətiri əhvalatlar özünə yer alır ki, orada qərribə qadın birliyindən bəhs açılır.

Tarixçi Herodotun təqdim etdiyi rəvayətə görə, prototürk tayfası savromatlar əski çağlarda müasir Türkiyə ərazisində yaşamışlar, bir hissəsi sonralar Samsun limanından dəniz yolu ilə şimali Kuban vilayətinə gedib saklarla birləşmişdir. Xalq söyləmələrinə əsasən yunan mənbələrində belə qənaət irəli sürülür ki, savromatlar amazonkalılarla sakların qarışığından əmələ gəlmişlər. Herodot skif dilinə aid bir neçə ifadənin izahını verərkən yazır ki, «skiflər amazonkalıları «eorpat» adlandırırlar ki, ellincə bu «ər öldürən» anlamını verir: çünki gor \ er – kişi, pat/bat öldürmək anlamındadır» [Herodot, 270]. «Eor» // «Ər» sözü Azərbaycan türklərinin dilində bu gün də «kişi» mənasında geniş işlənir. Öldürmək anlamı verən «pat» kəlməsinə gəlincə, bu, əslində «bat» (batmaq) felinin təhrif olunmuş formasıdır. Hal-hazırda Azərbaycanın Şeki (bu qədim şəhərin adı Sakasen//Şakaşen/Saki/Şaki şəklində yunan mənbələrinə də düşmüş, sakların yurdu anlamındadır və 2700 ildən çox yaş (var) bölgəsində yaşayan əhali qarğışlarında ölümünü istədikləri adama «səni batasan», «yerə batasan», yaxud sadəcə «bat» deyirlər. Bu, «ölüb torpağa qarışasan», «yerə girəsən» mənasını verir. Əslində, skiflər amazonkalıları «eorpat» deyil, «ərbət» adlandırmışdılar. Yurdumuzda lap əski çağlardan fellə ismin birləşməsindən tayfa və şəxs adlarının yaradılması ənənəsi olmuşdur. Bu cür adlar mifoloji obrazlara da verilirdi. Məsələn, orta əsrlərə aid yazılı abidədə rastlaşdığımız «Basat» - «basmaq» feili ilə «at» ismindən əmələ gəlmişdir: «Bas // at».

Qədimərbətlərin, yaxudərbətərin qadınların (amazonkaların adlarını prototürklərin dilində olduğu şəkildə veririk) skiflərlə əlaqəsi, qohumluğu haqqındakı mifdə göstərilir ki, onlar bir dəfə açıq dənizdə kişilərə hücum çəkirlər (Herodota çatdırılan söyləmədə ellinlilərə), hamısını öldürüb gəmini zəbt edəndən sonra yadlarına düşür ki, sürücülüyü bacarmırlar, gəmini idarə etməkdə acizdirlər. Ümidlərini tanrılarına bağlayırlar. Dalğa onları skiflərin ölkəsinə aparıb çıxarır. Ərbətlər sahilə enirlər, at ilxısına rast gəlib ələ keçirir və atlanıb soyğunçuluğa başlayırlar. Əvvəlcə skiflər heç nə anlamırlar, çünki yolkəsənlərin geyimi özlərininkilərdən fərqli idi və onların dillərini başa düşmürdülər. Elə zənn edirlər ki, hansısa böyük günaha batıblar, bunlar da qara qüvvə kimi göydən göndərilən bələlərdi. Qarətlərin ardı-arasının kəsilmədiyini görənlər yerli əhali silahlanıb yadlarla döyüşməyi qərarlaşdırır. Ağır davadan sonra skiflərərbətlərin bir neçə meyidini nəzərdən keçirirlər. Görürlər ki, qarətçilər qadınlardır. Onlar məclis çağıraraq məşvərət edirlər və qərara alırlar ki, arvadlarla dava eləmək kişilərə yaraşmaz. Yaxşısı budur bu cəsur tayfa ilə əlaqə yaradılsın. Ərbətlərin yanına sayları qədər gənc oğlan göndərilməsi təklifi ilə hamı razılaşırlar. Sonra gənclərə belə bir tapşırıq verirlər ki,ərbətlərin yaxınlığında düşərgə salsınlar, bir müddət yanaşı dinc yaşasınlar və onların bütün hərəkətlərini olduğu şəkildə təkrarlasınlar. Əgər qadınlar yanaşı dinc yaşamaq istəməyib gənclərə hücum çəksələr, yerlilər döyüşə girməyib aradan çıxınsınlar. Təqib qurtarandan sonra təzədən yaxına gedib öz düşərgələrini qursunlar. Eyni qayda ilə o vaxtadək davam etsinlər ki, qadınlar onlardan xoşlansınlar. Skif-

lər istəyirdilər ki, bu davakar, döyüşkən qadınlardan uşaqları doğulsun. Eyni halla F.Rəşidəddinin «Tarix»ndəki «Oğuznamə»də - Oğuzun kıl-baraklarla döyüşündə də rastlaşırıq. Düşməni aradan götürmək məqsədi ilə türkün yaraşlıqlı gəncləri düşmən tərəfin qadınları ilə əlaqə yaradır, ilk olaraq başçının arvadının qəlbinə yol tapırlar, onun vasitəsi ilə kıl-barakların gücünün sirrini öyrənir və məğlubedilməz kişilərə qalib gəlirlər. Bu qayda ilə skif gəncləri öhdələrinə götürdükləri vəzifəni yerinə yetirməyə başlayırlar. Ərbatlar biləndən sonra ki, kişilər davadalaş üçün gəlməyiblər, onları rahat buraxırlar. Günü-gündən hər iki düşərgə bir-birinə daha da yaxınlaşmağa doğru can atır. Gənclərin və ərbatların silahdan, atdan başqa heç nələri yox idi. Hər iki dəstə oxşar həyat tərzini keçirir, qarət və ovçuluqla məşğul olur. Ərbatlar günorta üstü bir-bir, iki-iki müxtəlif istiqamətlərə yollanırlar ki, təbii tələbatlarını ödəməyə imkan tapsınlar. Skiflər bunu gören kimi, o cür hərəkət edirlər. Gənclərdən hansısa ərbatlardan birinə təklikdə rast gəlir. Qadın onu yanından qovmur, yaxınlıq etməsinə və hətta intim əlaqəyə girməsinə razılıq verir. Onlar, əlbəttə, bir-biri ilə danışıq bilmirdilər, çünki biri digərinin dilini anlamırdı. Ərbat qız əl hərəkətləri ilə skif gəncinə başa salır ki, sabah eyni vaxta buraya gəlsin və bir nəfər dostunu da özü ilə götürsün, o da cüt gələcək, rəfiqəsini gətirəcək. Səhəri gün vədələşdikləri kimi gənc bir dostunu özü ilə götürüb görüş yerinə yollanırlar və görür ki, iki ərbat qız orada onları gözləyir. Bu yaxınlaşmadan başqaları da xəbər tuturlar. Beləcə skiflər bütün ərbat qızlarını özlərinə ram edirlər. Bundan sonra düşərgələr birləşdirilir. Onlar birlikdə həyat sürürlər. Hər bir gənc birinci dəfə hansı qızla əlaqəyə girmişdisə, onu özünə arvad seçir. Yeni ailələrin ərləri öz arvadlarının dilini öyrənməkdə çətinlik çəkirlər, onda ərbatlar skiflərin danışıqını mənimsəməyi öhdələrinə götürürlər. O zaman ki, ərlər arvadlarla eyni nitq ünsiyyətinə malik olurlar, onda deyirlər ki, «Bizim ata-analarımız, var-dövlətimiz, ev-eşiyimiz, yurdumuz var. Artıq çöllük həyatı sürməkdən bezdik. Geriyə qayıdıb xalqımızla birlikdə yaşamaq arzusundayıq. Amma istəyirik ki, təkcə siz bizim arvadımız olasınız və heç zaman başqaları ilə belə yaxınlaşmayasınız». Ərbatlar belə cavab verirlər ki, «Biz sizin qadınlar tək yaşaya bilmərik. Çünki adətlərimiz onların adətləri ilə uyğunlaşmır: biz ox atırıq, mızraq diyirlədirik, at çapırıq – qadın işlərinə adət eləməmişik, onlardan bir şey anlamırıq da. Sizin qadınlar isə saydıqlarımızın birini yerinə yetirməyə qadir deyillər, onlar ov ovlamırlar, heç öz köşklərindən bayıra çıxmırlar, daim ev işləri ilə məşğuldurlar. Bu səbəblərə görə bizim sizin qadınlarla yola getməyimiz müşküldür. Əgər istəyirsiniz ki, biz arvadlarımız olaraq qalaq və arzulayırısqız ki, öz düzgünlüyünüzü, saf niyyətlərinizi sübut eləyəsınız, onda yol açıqdır, gedin ata-analarınızın yanına, var-dövlətdən payınıza düşənləri ayıraraq versinlər sizə. Götürüb dönün yanımıza, hamımız birlikdə müstəqil ömür keçirək!..».

Gənclər öz arvadlarını eşidirlər, dedikləri ilə hesablaşıb yerinə yetirir, paylarına düşən var-dövlətlə ərbatların yanına qayıdırlar. Buna sevinən arvadlar deyirlər: «Biz düşünəndə ki, öz yurdumuzdan ayrılıb bu ölkədə yaşayacağıq, dəhşətə gəlirdik. Lakin elinizin başına şər işlər gətirməyimizə baxmayaraq siz bizdən ötrü atalarınızdan ayrıldınız və bizi həqiqətən ömür-gün yoldaşı etmək istədiyinizi

sübut etdiniz. Ona görə də gəlin belə edək: sizin ölkə ilə bizim ölkənin arasında yerləşən ərazilərə köçək». Herodot həmin yerə işarə edərək yazır ki, «onlar Tanaisi adlayırdılar və üç gün yol gedərək şimalda yerləşən Meotidə çatırdılar». Tanais müasir Dunay çayı, Meotid isə Azov dənizidir. Azov dənizindən şərqi üç günlük məsafə qət etməklə Qafqaza – Xəzər ətrafı torpaqlara, Dunaydan şimala üç günlük məsafə ilə İtilə (Volqa) və indiki Vladıqafqaza çatmaq olar.

Araşdırıcılar «Dunay» adının iran mənşəli «dana» («su» deməkdir) sözündən alındığını yazırlar. Lakin «Dana//Tanais//Dunay» keçidlərinin həqiqətdən uzaqlığı göz qabağındadır. Bizə elə gəlir ki, skiflər öz vətəninə yerləşən çayın adını fars mənşəli kəlmə ilə adlandırmazdılar. «Tanais» mürəkkəb sözdür. Birinci komponenti «tan»dır. Türklərin qədim səhər tanrısının adıdır: «Tan//Dan» - günəş deməkdir. Ardınca gələn hissə - «ais» (müasir səsləşmədə bu komponentin «ay» şəklində olması təsadüfi deyil) «ay-su» olmalıdır. Yunan mənbələrində tez-tez işlənən «Tanais» toponimi skif dilində «Dan/ay/su» kimi səslənmişdir. Dan-Günəş tanrı səhər, Ay tanrı isə gecə çayda öz əksinə tamaşa edir. Su əsginamə görə Günəş və Ay tanrıların üzünü görənlə ilk varlıqdır. «Savromat» sözündə də «su» komponenti iştirak edir. Onların mənşəyinə həsr olunan mifin məzmunundan görüldü ki, ərbatları öz yurdlarından ayıraraq ərlə qovuşduran vasitə sudur - dənizdir. Bu etnosun adındakı ikinci hissə «ov», üçüncü hissə isə «at»dır. Bizcə skiflərin dilində yeni yaranan etnosun adı «suovat» // «savat» olmuşdur. Ən maraqlısı odur ki, «Kitabi-Dədə Qorqud»da təsvir olunan qadınlarla savromatların adətləri üst-üstə düşür. Skifli gənclərlə ərbat qızların yeni yurd yerinə köçəndən sonrakı həyatından bəhs açan Herodot bildirirdi ki, «savromatlı qadınlar çox qədim adətlərini qoruyub saxlayırdılar: kişilərlə birlikdə və hətta onlarsız at üstündə ova çıxır, yürüşlərdə iştirak edir, eynilə kişi paltarları geyinirdilər» [Herodot, 272].

Göstərilən adətlərin Azərbaycan türkləri arasında son çağlaradək yaşadığı həyrət doğurur. Dağlı qızlar atalarının və qardaşlarının ölümünə bəis olan düşməndən qisas almayınca, çox hallarda öldürməyincə, ərə getmir, qara ər libası geyinib evdə otururlar. Nizaminin «Xosrov və Şirin»ində (1177-ci ildə yazılmağa başlanmış, 1180/81-ci illərdə tamamlanmışdır) özünü Alp-Ər Tunqanın (əfsanəvi türk-Turan dövlətinin başçısı) nəslindən hesab edən bərdəli (Bərdə - sakların yaratdığı dövlətin paytaxtı olub, hal-hazırda Azərbaycanın mərkəzində yaşayış məntəqəsidir) Şirin İrən hökmdarı ilə eyni səviyyədə at çapır, ox atır, qılınca oynadır. «Koroğlu» eposunda (XVII əsr) Nigar və Telli xanım kişilərlə bir sırada düşmənlə vuruşur. Ən dolğun dəlillər isə «Kitabi-Dədə Qorqud»da (VII əsrdə meydana gəlmiş, əldə olan əlyazma nüsxələrinə əsasən XIV-XVI yüzilliklərdə yazıya alınmışdır) əks olunmuşdur. VI boyun əsas qəhrəmanından soruşurlar ki, «Sən niyə el içindəki qızlardan birini seçib evlənmirsən?» Qanturalı cavab verir: mənə elə qız lazımdır ki, «yerimdən turmadın ol turmuş ola! Mən qaracüq atıma binmədin ol binmiş ola! Mən qanlı kafər elinə varmadın ol varmış, mana baş gətürmüş ola!» [Kitabi-Dədə Qorqud, 85]. Burada Qanturalının savromatlı qızların nişanələrini sadələşdirdiyi göz önündədir. Eposda açıq-aydın vurğulanır ki, türk-oğuzlar arasında elələri yoxdur. Sanki Qanturalı ərbatlarla evlənen ilk skif gənclərindən biri kimi

çıxış edir, elin tapşırığını yerinə yetirəndən sonra atasının yanına gəlib ondan payını istəyir və yerli qızlarla evlənmək təklifini alanda bildirir ki, «siz istəyirsiniz bir cici-bacı türkmən qızını alarsınız, birdən sürüşüb üzərinə düşəm, qarnı yırtıla?» Eposda Qanturalı öz obasının qızlarını bəyənmiş, ona görə ki, nərmə-nəzıkdirlər, at çapa, ov ovlaya, baş kəsə bilmirlər. Özünə arvad tapmaq məqsədilə başqa diyarlara üz tutur və ürəyi istədiyi yarla məhz ərbatların (amazonkaların) ilkin vətəninə – Kiçik Asiyanın Trabzon əyalətində rastlaşır. Hökmdar qızı kimi təsvir edilən Selcan xatun Qanturalıya qoşulub gedəndən sonrakı hadisələrdən anlaşılır ki, onun üçün ata və kişi qohumları heç bir rola malik deyilmiş. Çünki ölkəsinin ərlləri yeni evlənənlərin üstünə əli silahlı gələndə gənc gəlin yatmış ərinə oyatmadan ata minib süngüsünü əlinə alır. Adama qərribə gələn odur ki, Qanturalı yuxudan ayılıandan sonra arvadının döyüşə hazır durduğunu görüb soruşur: «Görklüm, qanda gedirsən?» Selcan xatun cavab verir ki, düşmən gəlir, «savaşalım, döğüşəlim – ölənimiz ölsün, diri qalanımız odaya gəlsün!» Maraqlıdır ki, gələnlərin atasının adamları olmasına baxmayaraq, qız onlara düşmən gözüylə baxır. Nə səbəbə? Qızın təkbaşına bütün kişiləri məğlub etməsi, ərin öz arvadının döyüşkənliyindən ehtiyatlanması, onu öz həyatı bahasına almasına baxmayaraq öldürmək istəməsi təəccüblü deyilmi? Bizcə, bunlar çox əski çağlardan gələn mifoloji təsəvvürlərin sonrakı mərhələlərdə epik ənənəyə transformasiyasından irəli gəlir. Skif gəncinin ərbat qadınla ilk ünsiyyətə girməsi, onu ram etməsi haqqındakı mifin evolyusiyası, məişətlə əlaqələndirilməsinin nəticəsində savromat təbiətli qız saray xanımına çevrilmişdir. «Selcan» sözünün birinci komponentinin dağdan gələn coşqun su anlamını verməsi («sel») də göstərir ki, eposdakı bəzi epizodlar: Trabzon təkurunun qızı olması, üç vəhşi heyvanı öldürənə ərə verilməsi mətnə sonradan artırılmışdır. Epizodların daxilən bir-birinə uyğunlaşmaması belə bir qənaət irəli sürməyə imkan verir ki, bu işi boyları yazıya alan katiblər eləmişlər. Başqa sözlə, mifik görüşlərdən yoğrulmuş eposla, oğuzların yaratdığı epik söyləmələri birləşdirmişlər. Diqqət yetirin, Qanturalı qızın el arasında özünü öyməsindən ehtiyatlanıb onu öldürmək niyyətini həyata keçirmək istəyəndə mərdcəsinə hərəkət edir. Onlar qarşı-qarşıya durub bir-birinə ox atmalı, bir növ duələ çıxmalı idilər. Qanturalı «Qızların yolu əvvəldir, əvvəl sən at!» – deyir. «Qız bir oxla Qanturalıyı atdı şöylə kim, başında olan bit ayağına endi! İrəli gəlib Selcan xatununu qucaqlayıb barışmışlar» [Kitabi-Dədə Qorqud, 92].

Qanturalı onu sınağını bildirir. Türk-oğuz ərin «öz canımı qıyar, mən sənə qıymazdım» şərhinə qarşı Selcan xatun açıq-aydın «savromat»lığı xatırladan əlamətləri sadalayır.

Arqu beli, Ala tağı avlar idim,
Ala-gen, sığın-keyik qovar idim.
Tarıyanda bir oxla nəmlərdim?
Dəmrənsüz oxla, yigit, cəni sınar idim!

Öldürməgə, yigidim, vən səni qıyarmıdım?! [Kitabi-Dədə Qorqud, 93].

Ona görə ki, Selcan xatun hökmdar qızı kimi təkbaşına atına minib Ala dağda, Arqubeldə gəzib dolaşa-bilməzdi. İkincisi, ox atmaqda Qanturalıdan – oğuz

igidindən üstün göstərilməzdi. Çünki oxu sürətli və düzgün atmaq üçün tarıma çəkilməmiş yayı bərk dartmaq lazımdır, bundan ötrü fərasətlə yanaşı güc də tələb olunurdu. Oxu eposda təsvir olunan şəkildə qadının atmasından ötrü savromatlılar kimi uşaqlıqdan məşq keçməli, dağda-meşədə gün çürütməli idi. Üçüncüsü, öz nəslinin adamlarını soyuqqanlıqla qılınclayan qız özgə elin oğluna qarşı ürəyi yumşaqlıq göstərməzdi. Dördüncüsü, ərhatlar sakları ona görə içərilərinə buraxırlar ki, ilk-əvvəl onlarda öz əlamətlərini tapır, sonra da sədaqət, vəfa görürlər. Qanturalı da ox atmaq növbəsindən imtina edib Selcan xatunu canından çox istədiyini bildirir.

Oxşar halla Bamsı Beyrək – Banıçiçək (III boy) xəttində də rastlaşırıq. Göbəkkəsmə nişanlı olan bu gənclər ancaq bir-biri ilə yetkinlik yaşlarında görüşürlər. Qız nişanlığına özünü danıb dayənin rolunu üzərinə götürür və bildirir ki, «Gəl, imdi sənünlə avə çıxalım. Əgər sənin atun mənə atımı keçərsə, anın atını dəxi keçərsən. Həm sənünlə ox atalım. Məni keçərsən, anı dəxi keçərsən və həm sənünlə güləşəlim. Məni basarsan, anı dəxi basarsan» [58, 55]. Maraqlıdır, oğuz igidi Beyrək yaxşı anlayır ki, rəqibi qadındır, lakin fərqi varmadan onunla at çapmağa, ox atmağa, güləşməyə razılıq verir. Hətta sonda basılacağından ehtiyatlanıb «el içində başına qaxınc, üzünə toxunc (rişxənd) etməsinlər» deyər qadın əlamətlərindən faydalanmaqla qələbə çalır: qızın sinəbağını ələ keçirir, döşündən yapışıb arxası üzərinə yerə vurur. Beləliklə, «hiyləyə» əl atmaqla dayə nişanlığına üstün gələndən sonra Banıçiçək Bamsı Beyrəyi qəbul edir.

Burada göbəkkəsmə nişanlı olmaları bir yana qalsın, gənclərin öz aralarında razılaşması baş tutandan (hətta öpüşüb qızın barmağına altun üzük keçirəndən) sonra da ata-oğul arasında nə cür arvad seçmək barədə mübahisə düşür. Atası ondan soruşur ki, «Sənə kimin qızını alağ?» Beyrək Qanturalı kimi savromatlı qızların xasiyyətnaməsini sadalayır: «Baba, mana bir qız alı ver kim, mən yerimdən turmadın, ol turgəc gərək! Mən qaracuc atıma binmədin, ol binmax gərək! Mən qırıma varmadın, ol mana baş gətürmək gərək» [Kitabi-Dədə Qorqud, 93].

Atası bu nişaneləri eşidən kimi anlayır ki, oğlu Baybican bəyin qızı Banıçiçəyi istəyir. Qızın tayfasını peçeneqlərlə əlaqələndirənlər də var. «Bicən» sözünün «biçən»/ «beçənə»/ «peçeneq» şəklində transformasiyalara uğradığını göstərir [Tanrıverdi Ə., 82]. Və Azərbaycanda yaşayan oğuz elinin tərkibinə çoxsaylı qeyri-oğuz yerli türk tayfalarının daxil olması tarixi həqiqətdir. Bu səbəbdən də eposun əksər motivləri Qafqaz materialları əsasında yazıya alınmışdır. Banıçiçəyin tayfasının savromatlardan törəməsi göz qabağındadır. Təsədüfi deyil ki, kişilərsiz düşmən başı kəsən, at minib ox atan, təkbaşına dağlarda ov ovlayan qızları oğuz bəyləri ilk növbədə türkmən qadınlarından (Oğuz tayfalarının Xəzərin o biri sahilində qalan hissələrindən) fərqləndirirdilər. Əslində bu onu göstərir ki, səlcuqlarla Azərbaycana gəldikləri hesab edilən oğuzlar burada dil və adət-ənənə baxımından onlara çox yaxın yerli türk tayfaları – sakların, masagetlərin, skiflərin, savromatların, albanların, balqarların, hunların törəmələri ilə rastlaşmışlar. Bu tayfalar qısa zamanda bir-birinə qaynayıb-qarışmış, kökdən gələn adət-ənələrin, təsəvvürlərin eyniliyini nəsillər arasında qan qohumluğunu (qız verib qız alma ilə) genişləndirmişdilər. Nəticədə yurdumuzda yaşayan əski prototürk tayfaları ilə oğuzların birli-

yindən müasir azərbaycan türkləri formalaşmışdır. Məhz formalaşma «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunun yaranıb yazıya alındığı ərəfədə başa çatdığı üçün yeni türk etnosu türkmən qızlarını bəyənmiş və oğuzun arsızını türkmənin dəlisinə bənzətməklə özlərini Orta Asiyada türkmənleşən oğuzlardan ayırmışdılar. Bu faktı tarixçilər başqa şəkildə şərh edirlər. S.Əliyarov yazır ki, «Oğuzun arsızı türkmənin dəlisinə bənzər» (IX boy) – oğuzların mənşəyini öyrənmək baxımından özündə tutarlı məlumat saxlayan cümlədir. VI boydakı «cici-bacı türkmən qızı alarsan, üstünə yıxılısam qarnı cırılar» cümləsi də bu qəbildəndir. Hər ikisində oğuzlar «türkmən» etnik anlayışına qarşı qoyulur, bir növ saymazlıq ifadə olunur. Halbuki X-XI yüzilliklərdən bəri hər iki anlayış bir etnik topluma aid olmuşdur. Belə bir ziddiyyətin açımı qədim oğuzların – Zaqafqaziya protobulqarlarının (Balqar – bir ər), habelə Kültəkin, Bilgə qağan run yazılarında adları dönə-dönə çəkilən «Oğuz xalqı»nın baxışları ilə bağlıdır. «Ol zamanda» oğuz və türkmən etnik anlayışları hələ birbirinə calanıb bitişməmişdi. Həmin dövrün tarixi baxışının izi olmaq etibarilə «Dədə Qorqud» boylarındakı oğuzlar özlərini etnopsixoloji baxımdan türkmənlərdən (o cümlədən Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu türkmənlərdən) seçirdilər» [Kitabi-Dədə Qorqud, 263]. Bu fikirlərdə bizim qənaətin tam əksi irəli sürülür. Oğuzlar özlərini Azərbaycanda, İranda və Kiçik Asiyada yaşayan türklərdən ayırırdılarsa, onda bəs nə səbəbə eposda yerli materiallara geniş yer ayırır, saklara, balqarlara, alpanlara, savormatlara və b. yerli türk tayfalarına aid qədim təsəvvürləri, adət-ənənələri, bütöv motivləri boyların süjetində oğuz materialları kimi təqdim edirdilər? S.Əliyarov özü tarixi mənbələr əsasında dəfələrlə təsdiqləyir ki, eposun VII boyunda adı çəkilən balqar türklərini Zaqafqaziyaya b. e. ə. II yüzillikdə Bulqar Vənd adlı bir başçı gətirmişdir. Hazırda, hadisədən 2200 il keçəndən sonra Vənənd, Vənətli, Vənədi kəndləri (Ordubad, Zəngilan, Lerik), beş yerdə Qaravənd kəndi (Füzuli, Ağdam), onlarca «vənd» sonluqlu kəndlərimiz - Yaqlavənd, Papravənd, Xocavənd, Bozavənd, Bürvənd, Zuvandlı və s. öz adlarında həmin protobulqar izini yaşatmaqdadır. Protobulqarlar soyundan olan «onoqur» (on oğuz) eli IV-VII yüzillərdə ərəzicə Dərbənd-Sakaşen (Şəki)-Savalan arasında bir üçbucaq yaradan güclü dövlət qurmuşdu. Mehrani knyazı Cavanşir onların vassalı olmuşdur. Göytürklər kimi protobulqarlar da dil baxımından oğuz (daha doğrusu, protooğuz) soyuna mənsub olmuşlar [Kitabi-Dədə Qorqud, 259-260]. Eləcə də oğuzlar eposda əsas sərkərdələri Qazanı «alpanlar başı» (IV boy) adlandırırdılar. S.Əliyarov bir çox alimlərə (M.Kaşkarlı, A.Bakıxanov, V.V.Bartold, O.Ş.Gökyay və b.) istinadən «Ağ boz atlar çapdırır alpanlar gördüm. Ağ işıqlı alpları yanıma saldım» (VII boy) cümlələrindəki alpanlarla antik mənbələrdən bəlli olan «alban», «albanlar» anlayışlarının eyniliyini göstərmiş və xüsusi vurğulamışdır ki, bu faktlar «qədim albanların oğuz etnosu tərkibində olduqlarını, yaxud albanlar adının oğuzlara da keçdiyini «sənədləşdirir». Oğuzlar daha əvvəllərdə tamamilə Qafqaz faktoruna çevrilən bulqarları, alpanları özlərindən ayırmadıqları halda, nə səbəbə XI yüzillikdə M.Kaşkarlının təsdiqində «türkmənlər» adının onlara verildiyini qəbul etmişdilər, sonrakı əsrlərdə isə Azərbaycanda yazıya alınan eposlarında türkmənlərə «saymazıyana» yanaşmışlar? Bu sualların cavabı məhz irəli sürdüyümüz qənaətlərdə tapılır: onlar yerli Qafqaz

türk tayfaları ilə birləşib yeni etnosa – Azərbaycan türklərinə çevrilmişdilər. Bu andan da Xəzərin o biri sahilində qalan əski soydaşlarına soyuq münasibət bəsləmişlər.

Qızların igidliyinin təsviri dünya xalqlarının epos ənənəsində özünü göstərən əlamətlərdən biridir. Selcan xatun və Banıçəyəyin (bura Burla xatunun, sonrakı eposlarımızdakı Nigar, Telli xanım, Ərəbzəngi və b. əlavə etmək olar) xarakteri ilə bağlı sadalananlarda məhz bir cəhət kifayətdir ki, sözü gedən motivlərin savromatlarla bağlılığını deməyə tam haqq qazandırsın. Həmin cəhət başqa heç bir eposda təkrarlanmır. Herodot nikah adətlərindən bəhs açanda bildirirdi ki, «savromatlar skifcə danışırdılar... Evlənmə, nikah adətlərinə gəlincə, belədir: qızlar düşmən öldürməmiş ərə getmirdilər. Bəziləri qocalıb ər üzü görməmiş ölürdü, ona görə ki, adəti yerinə yetirə bilməmişdi» [Herodot, 272-273].

Savromatların «düşmən öldürmədən ərə getməmək» adəti ilə Qanturalı və Bamsı Beyrəyin seçdiyi qızlardan «yağı başı gətirməyi» evlənməyin şərti kimi irəli atmaları faktı göstərir ki, ərbatlarla (amazonkaların) sakların törəmələri haqqındakı təsəvvürlər çox dərin qatlarda Azərbaycan türklərinin ulu əcdadlarının da gen yaddaşına həkk olunmuşdur.

Antik Romada sivil uzaqgörənlərinin kitabları çox əski çağlarda meydana gəlsə də, etrus mənşəli Tarkvin çarlarının – Prist («qədim» deməkdir) Tarkvin (b. e. ə. 616/615-578/577-ci illər) və Superbus, yəni Qürurlu Tarkvinin (b. e. ə. 535/533-510/509-cu illər) hakimiyyəti dövründə geniş yayılmışdır. Vergilinin də üz tutduğu gələcəkdən xəbər verən yazılı abidələrin sayını bəzən üç, bəzən də doqquz hesab edirlər. Romalılar öz dövlətlərinin həyatındakı mühüm hadisələrin başvermə səbəblərini, çoxsaylı sirli məqamların açarını həmin kitablardan öyrənməyə çalışırdılar. Sonralar müqəddəs yazıların qorunması interprtələr (yozanlar) adlanan sivil kahinlərinə tapşırılmışdı. Lap başlanğıcda iki nəfərdən ibarət kollegiyanın sayı b. e. ə. 367-ci ildən yeni əsrədək artırılıb 10-a çatdırılmış, Sulla və Avqustun çağında isə 15 kahindən ibarət olmuşdur. Kollegiya üzvləri senatın tapşırığı ilə bütün dövlət işlərindən uzaqlaşdırılmışdı. İnterprtərin başlıca vəzifəsi gələcəkdə baş verəcək təhlükələri və respublikanın həyatındakı mühüm hadisələri özündə daşıyan müqəddəs kitablardakı müəmmaları açıqlamaqdan ibarət idi.

Diqqətçəkici faktdır ki, uzaqgörənlərin əsərlərində Qafqazda yaşayan prototürk tayfaları barədə də olduqca maraqlı məlumatlar qeydə alınmışdır. «Sivil uzaqgörənlərinin kitabı»nın CXVII fəslində b. e. ə. 3600-cı ilə yaxın Şərqdən Qara dəniz sahillərinə (Ayıdağ və Qaradağa) köçmüş əski xalqın dəfn adətlərindən bəhs açılarda göstərilir ki, «tavrlar özlərinin ölmüş çarlarını sağlığında onun üçün hər şeydən əziz olan bütün yaxınları ilə birlikdə basdırırdılar. Yas mərasimi və daş qutularda torpağa tapşırma adətinin özünü onlar şimal qonşularından – Mərkəzi Qafqazdakı skiflərdən, turanlılardan götürmüşdülər» [Kniqa orakulov, 418]. Məlumdur ki, qədim insanlar ölünü torpağa tapşırma adətinə oturaq həyata keçəndən, yurd-məskənlərini özününküləşdirib doğmalaşdırandan sonra başlamışlar. Xüsusilə ulu ata-babalarını kultlaşdırmaqla onların şərəfinə qurduqları kurqanları düşmən hücumlarından qanları bahasına qorumuş, ibadət, inam və ümid yerinə çevirmişdilər. O biri dünyadakı əbədi məskənlərə uğurlarının təminatçısı, fəlakətlərin

qoruyucusu kimi baxmışdılar. Arxeoloji qazıntılar zamanı Şəkidə çoxsaylı belə daş qəbirlər aşkarlanmışdır. Sivil uzaqgörənlərinin kitablarında təsvir edildiyi şəkildə orada da ölən icma başçıları xoşladığı əşyaları, silahları, atı və istəkli qulları ilə birlikdə basdırılmışdır.

Antik dövr roma mənbələrindən məlum olur ki, tavlər sonralar tez-tez İran imperiyasının hücumlarına məruz qalırdılar və «Daranın skiflər üzərinə yürüşü zamanı onlar skif tayfalarının müttəfiqləri idilər» [Kniqa orakulov, 419]. Bu tarix Böyük Kirin Qafqaz massagetləri (Tomris) tərəfindən öldürülməsindən sonrakı çağlara təsadüf edir. «Tavr» sözünün yozumundan danışılarda isə sivil uzaqgörənləri bildirirdilər ki, «antiq yazıçılar bəzən «tavr» deyəndə təkcə xüsusi tavr tayfalarını deyil, ümumilikdə Tavriç yarımadasında məskunlaşan turan, ari, sonralar isə german və slavyan xalqlarını nəzərdə tuturdular» [Kniqa orakulov, 419].

Sözü gedən Sivil kitablarında arilərin turanlılarla birliyini, daha doğrusu, qədimlərdən onlarla əlbir fəaliyyətini təsdiqləyən məlumatlarla da rastlaşırıq: Belə ki, «bizim eranın 267-275-ci illərində Tavriç sahillərini yeni sakinlər – qotlar və gerullar (german tayfaları), eləcə də utiqlər (Prikuanyadan gələnlər - turan və arilər üstünlük təşkil edirdilər) tutdular» [Kniqa orakulov, 419]. Beləliklə, dolayısı da olsa, antik alimlərin əsərlərində Xəzərboyu və Qafqazətrafi ərazilərdə prototürklərin b. e. ə. IV minilliyin ortalarından başlayaraq məskunlaşdığı göstərilmişdir.

Rus tarixçisi N.M.Karamzin də özünün çoxcildlik «Rusiya dövlətinin tarixi» əsərində yunan və roma mənbələrinə əsaslanaraq Qafqazın qədim sakinlərini diqqət mərkəzinə çəkmişdir. O, Rusiyanın cənub torpaqlarında, Kırmda və mərkəzi Qafqazda slavyanlaradək məskunlaşan etnoslardan - tavlər, kimmeriyalar, hiperborilər, əkinçi-skiflər (yəni oturaq həyata başlayanlar, onlar yadelliləri öldürüb öz bakirə tanrılarına qurban gətirirdilər) [Karamzin, 33], yazıqlar, sarmatlar, yaxud savromatlar (Herodota görə, savromatlar amazonkaların – «eorpat»ların, yəni «ərbatıran» qadınların skif igidləri ilə qohumlaşmış qoludur), alanlar, massagetlər (K.V.Trever belə bir qənaət irəli sürürdü ki, «massaget» adında ayrıca tayfa olmamışdır. Təkcə Herodotun və ona istinadən Strabonun, Marsellinin kitablarında rastlaşdığımız həmin sözün hərfi mənası «böyük sak ordusu» deməkdir» [Trever K.V., 6]), hunlar və oqurlardan bəhs açmışdır. Ammian Marsellinin yazılarında alanlar qədim massagetlərin törəmələridirlər, Xəzərlə Qara dəniz arasında yaşamışlar və ümumilikdə hunların adətləri ilə eyniyyətləri nəzərə çarpmışdır. Moisey Xorensi də bildirirdi ki, alanlar Qafqazın ətraflarında yerləşmişdilər [Karamzin N.M., 33]. Nəhayət, N.Qumilyev bəzi tədqiqatçıların belə bir qənaəti ilə razılaşır ki, onlar sonralar saklardan ayrılaraq osetin xalqını formalaşdırmışlar [Qumilyev L.N., 334]. Göründüyü kimi, barbarlıq və köçərlik çağlarında müxtəlif mənşəli etnosların axını eyni istiqamətli deyildir. Bu səbəbdən də müasir super xalqların kökünün təkcə şimal, yaxud şərqlə məhdudlaşdırılması əsassızdır. Əslində qədim yazılı mənbələrdə etnoloji axınların istiqamətləri çoxşaxəlidir və dumanlı şəkildədir. Bu gün türklüyün ilkin vətəni Şərqə – Altay və Orta Asiya ilə müəyyənləşdirib Qafqaza və Avropaya oradan keçmə kimi göstərmək, yaxud arilərin Şimaldan Şərqə və Cənuba yayılmasını, sakların, skiflərin gah prototürk, gah

hind-Avropa mənşəliyinə işarə edilməsi qədim etnosların tez-tez bir-birinə qarışmasından, yəni aralarında aparılan qanlı müharibələrdə birinin digərini aradan çıxartmaq dərəcəsinə çatdırılmasından irəli gəlirdi. Eləcə də empirik zamanda az-çox bəlli hadisələrin dövrümüzə gəlib çatan izlərinə nəzər salanda aydınlaşır ki, başlanğıcda ayrı-ayrı dillərin söz ehtiyatı zəngin olmadığından, nitqin qrammatik quruluşunda da hələ əsaslı spesifik qanunlar formalaşmamışdı. Ona görə də etnoslar arasında ciddi fərqlər az nəzərə çarpmışdır. Əsasən əşyavi və şəkli ünsiyyət formalarından faydalanan ayrı-ayrı icmaların təsəvvürlərində eyni ilə ağaclar meşəni, yay-ox ovu, at döyüşü, tonqal yurdu bildirirdi. Etnoqrafik faktorlar da tez-tez dəyişirdi, dəfn adətləri, geyimlər, məişət, ov və əkçinçilik əşyaları və s. bir tayfadan digərinə ötürülürdü. Ən mühafizəkar amilləri – inanclarını belə (totemə, ayrı-ayrı kultlara) uzun müddət qoruyub saxlamaq çətin idi. Güclü basqınlar zamanı hər şey alt-üst olurdu, tanrılarının onları qoruya bilmədiyini zənn edib daha qüvvətli tayfanın bütünə sığınırıldı. Lakin atalar demişkən, «yellə gələn, yellə də gedir»di. Sirri bilinməz adi təbiət hadisəsi belə qədim insanların primitiv düşüncəsində dönüklüklə nəticələnirdi.

Məlumdur ki, əski mədəniyyətlərin bünövrəsi xalqın yaratdığı şifahi eposlarla qoyulmuş və yarım-tarixi, yarım-əfsanəvi əhvalatlar yazının meydana gəlməsi ilə əbədilik yazı yaddaşına köçürülmüşdür. Misir ehramlarındakı və şumer-akkad gil lövhələrindəki ilkin mətnlərdən aydınlaşır ki, məhz insanların yazılı dilə yiyələnməsinə təkan verən amillərdən birincisi mifoloji təfəkkürün yardımı ilə formalaşan eposlardır. Və Türk dünya xalqları arasında eposlarına görə tamamilə fərqli tarixi ənənəyə malikdir. Təsadüfi deyildir ki, bir çox tədqiqatçılar (Y.Konuş, V.Bartold, P.N.Boratav, B.A.Karriyev və b.) türk eposunun mənbəyindən və tarixi köklərindən danışanda Qafqazla, eləcə də birbaşa Azərbaycanla bağlılığını təsdiqləmişlər. P.N.Boratav Y.Konuşa istinadən yazırdı ki, «əgər dil və mövzusunun çıxış edilsə, onda bu dastanların ilkin yarandığı yer türklərin əzəli vətəni Azərbaycandır, eləcə də İranın türklər yaşayan əraziləridir» [Boratav P.N., 31].

Qədim türklərin əsgəri inancında Günəşə «Anaod» deyilmişdir. «Avesta»da turanlıların inandığı tanrılardan birinin adı «Anahid» idi. Anahid (Ana-od) türk mənşəli «ana» və «od» sözlərindən yaranmış və «baş od» mənasında işlənmişdir. İlahi ana bəşəriyyət üçün göz yaşına bənzəyən nəmləkdən bütün varlıqların və xeyirxahlıqların ilkin özəyini yaratmışdır. Ulu əcdadlarımız evlərinə məxsus istiliyin bir hissəsini – odunlardan alınan kömürü məbədə gətirib Anaoda qurban edirdilər. Odun əbədi yaşarlığını, istiliyin daimiliyini simvollaşdıran qara kömür çoxsayda toplanaraq qış dayanacaqlarında yolçuların, döyüşçülərin və köçərilərin köməyinə çatırdı.

Atəşpərəstliyədək Anaod təkcə Qafqaz və İranda deyil, Orta Asiyada da geniş yayılmışdı. Ona prototürklər yaşayan bütün ərazilərdə hörmətlə yanaşılırdı. Özbək yazıçısı və tarixçisi Y.H.İlyasov yazır ki, «Anaod tanrısına pərəstiş edən xalqlar saysız-hesabsız olduğu kimi, ona verilən adlar da çoxsaylı idi və müxtəlif cür səslənirdi: Astrata, Nanayya... Bizim diyarda yaşayanlar ona Anahid, yunanlar isə Aterqatis deyirdilər. İkinci ad latınca «tünd, hiss rəngi»ni bildirən sözlə səsləşir» [İlyasov Y., 112]. «Bundahiş»də (17.1-9) və müsəlman müəlliflərinin

əsərlərində yəqin əsassız olaraq təsdiqlənilirlər ki, od kultunun məbədləşmiş forması zoroastrizmdən çox-çox əvvəllər, bütpərəslik çağlarında meydana gəlmişdir. Təsadüfi deyil ki, bəzən bu kult mərasimi barbar xarakterini üzə çıxardır, Anahid və İstəhr məbədlərində sasanilərin müqəddəs Baş oduna canlı insanlar da qurban verildilər [Lelekov L.A., 27]. Yunan filosoflarından birinin mənşəcə prototürk (sak) tayfalarından çıxdığını təsdiqləyən faktlar vardır. Onun adının Anaod tanrısı ilə səsleşdiyi də bunu əsaslandırır. Maraqlıdır ki, zoroastrizm ideyalarını antik yunan mədəniyyətində ilk əks etdirənlər məhz «Ana» (Baş) sözünü özlərində daşıyan filosoflar idi. L.A.Lelekov yazır ki, «hələ b. e. ə. VI əsrin I yarısında Anaksimandr, Anaksimen və Ferekid, hardan götürdükleri məlum olmasa da, tamamilə aydın şəkildə «Kiçik Avesta»nın çoxdan sistemləşdirilmiş kosmologiyasını və sxolostik möhürlənmiş məzmunundan Yəsnanın Yəştlərinə (12. 25) uyğun şəkildə bəhs açmışlar» [Lelekov, 44]. Təkcə Anaksimandrın mətnlərində gerçəkliyin əksinə olaraq ulduzların yerleşdiyi göy qübbəsi ayla müqayisədə yerə daha yaxın göstərilir, ilahi təbiətə malik günəş isə naməlum sonsuzluqda yerleşdirilir. Zoroastrizmdə işıqlanmanın genişlənməsi yerdən uzaqlaşdırılmaqla müəyyənleşir, Xeyirlə Şər qarşıdurmasının əhatə dairəsinin alleqorik şəkildə təsviri onunla yekunlaşır ki, mömin ruhlar kosmosa yüksələrək Ahur-Məzdin «Alqış evi»ndə nura qər q olurlar. Anaksimandrda da Yəşt 12.25-də olduğu kimi Müqəddəs nur Dünya dağının ətrafında yer səthinə paralel dövrə vurur. Tədqiqatçıların qənaətinə görə, bu görüşlərin hər ikisinin tarixi kökü daha ilkin mənbəyə – qədim şumer-akkad mifik dünya modelinə söykənir.

XIX əsr etnoloqu E.Taylor «Primitiv mədəniyyət» (Tylor Edward Burnett. Primitive Culture. L., 1871) əsərində Asiyada yaşayan türklərin odla bağlı inanclarından bəhs açmış və bir ritual nəğməsinə misal göstərmişdir. Toy şənliyinə toplaşanlar yeni ailə quran gənclərin xoşbəxtliyinin təminatçısı kimi Ana Ut tanrısına müraciətlə oxuyurlar:

«Ana Ut (od) - alovların ilahəsi,
Sən Göylə Yer ayrılında
Çaqatay xan və Burhatay xan dağlarında bitən
qarağacdən yaranmışan,
Ana Yerin nişanəsi kimi dünyada qalmışan,
Tanrılar xanının əlləri ilə qalanmışan...» [Taylor E.B., 408].

Tarixin bütün mərhələlərində (mədəniyyətin aşağı pilləsindən başlamış yüksək inkişaf səviyyəsinədək) Asiyada oda sitayişin nəzərə çarpdığını vurğulayan E.Taylor görə, turan tayfaları da onu müqəddəs ünsür saymışdılar. Bir çox tunqus, altay, monqol və türkmən ailələri atəşə qurbanlar gətirir, bəziləri isə bişmişin bir damcısını ocağa atmadan yeməyə başlamırdı. Maraqlıdır ki, bu hal azərbaycanlılar tərəfindən bu gün də bir qədər başqa formalarda davam etdirilir. Gələn bəlaları övladlarının üstündən götürmək üçün bir çimdik duzu oğlunun, yaxud qızının (çox zaman bütün ailə üzvlərinin) başının üstündə hərləyib ocağa atırlar. Eləcə də təndirin və qalanan tonqalın payını vermədən çörəyə, bişmişlərə toxunurlar.

Etnoloq daha sonra XVIII əsrdə yazılmış mənbəyə əsasən Bakıda fəaliyyət göstərən bir atəşpərəstlik məbədinin təsvirini verir: «Asiyada atəşpərəstlər haqqında yazılanlar arasında 1740-cı ilə aid Conas Qanveyin «Səyahət»ində Xəzər dənizi hövzəsindəki Bakının yaxınlığında yanar quyuda sönməyən alovun mövcudluğundan bəhs açılır. Müqəddəs yerdə bir neçə qədim daş məbəd yerləşirdi ki, hündürlüyü 10-15 futa qədər olan qövsvari tağ şəklində tikilmişdi. Böyüklüyü nəzərə çarpmayan məbədlərdən biri hələ fəaliyyət göstərirdi. Üç funt ölçüsünədək qaldırılan səcdəgahın yanında içiboş qalın qamışla yerdən qaz çəkilmişdi. Qamışın sonundan göy alov qalxırdı. Burada özünün və başqalarının əvəzinə tövbə etmək üçün gələn 40-50 nəfər yoxsul adi abid vardı və ibadətdə olduğu müddətdə onlar ancaq çiy siyənlə, yaxud ona uyğun yeməklərlə qidalanırdı. Conas Qanvey ardınca yazır ki, bu qəribə adamlar öz alımlarında zəfəranla nəsə nişan qoyurdular. Onlar xüsusilə kürən inəyə xoş niyyətlə yanaşırdılar. Çox kasıb geyinirdilər. Bir qədər xoşbəxtləri bir əlini başına qoyur, ya da başqa duruşla tərپən-məz qalırdı. Onlar gebrlər (zoroastrizmin tərəfdarlarına verilən adlardan biridir, «pars» da bu qəbildəndir), yaxud gurlar idilər ki, adətən müsəlmanlar atəşpərəstləri belə çağırırdılar» [Taylor E.B., 409].

Alban-türk tarixçisi M.Kalankatuklunun «Albaniya tarixi»nin VII yüzilliyin sonunda Azərbaycanda yaşayan türk tayfalarının inanclarından danışılan hissələrində maraqlı faktlarla rastlaşırıq. Xristian albanlar qan qardaşları hunları öz dinlərinə gətirmək üçün müxtəlif tədbirlərə əl atırlar. Onların öz inamlarına əsaslanan adət-ənənələrə inkarçı mövqedən yanaşaraq bildirirdilər ki, «Şeytanın təhrikilə yolunu azmış və ağaca sitayiş günahına qər q olmuş bu qəbilə, şimal kütbeyin axmaqlığına görə, uydurulmuş və yalançı inamlarına sadıq olaraq öz murdar büt-pərəst ayinlərini başqa dinlərdən yüksək tuturdular, əgər gurultuyla müşayiət edilən və fəzanı yandıran ildırım bir insanı və yaxud bir heyvanı vururdusa, hesab edirdilər ki, bu, onların Kuar adlı ilahilərinə qurbandır» [Kalankatuklu M., 156]. Qənaətlərdə Qafqaz hunlarının lap qədimlərdə iki əsas tanrıya - ağaca və oda yaradıcı tək yaşmalarına işarə var. Türk inancında oğuz tayfalarının bir qanadı ağacdən və nurdan (oddan) törəyən beş cocuğun övladları kimi xarakterizə olunur. Təxminən albanların Qafqaz hunlarını xristianlığa çağırdığı ərəfdə Azərbaycanda formalaşan «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunda Basatın «Anam adın sorsan qaba ağac» cavabı da eyni təsəvvürə söykənir. Lakin M.Kalankatuklunun mətnində bunlardan daha maraqlı fakta təsadüf edirik. O xüsusi vurğulayır ki, «fəzanı yandıran ildırım bir insanı və yaxud bir heyvanı vururdusa, hesab edirdilər ki, bu, onların Kuar adlı ilahilərinə qurbandır». Qədim alban dilində yazıya alınıb sonralar qrabarcaya çevrilən mətnədə od tanrısının adı «Kuar»dır. Z.Bünyadov yunan, ərəb, fars, türk və erməni mənbələrinə əsaslanaraq bildirir ki, «Pəhləvi dilində xvar – günəşdir... Fars və erməni dillərində xür sözünün mənası belədir: farsca – xür, xvar, xârena – günəş, od; ermənicə – görünməyən, maddi olmayan od» [Bünyadov Z.M. və Əliyarov S.S., 225]. T.Halasi Kuna görə, «orta-qıpçaq və ərəb-fars dillərində x və h - q hərfi vasitəsi ilə işlənir» [Halasi Kun T., 126]. Bizcə, hunların tanrı adını fars, ərəb və erməni mənşəli sözlərlə yozmaq düz deyil. Çünki türkün əski inanclarında kök salmış və

sonrakı çağların mədəniyyətlərində dərin izlər buraxmış öz müqəddəs kəlamları olmuşdur və «xur», yaxud «xvar» (kuar// qvar//qur//qar//qor) əslində «Qor» deməkdir. Z.Bünyadov T.Halasi Kuna istinadən özü də vurğulayır ki, türklərdə (ortaqıpçaqlarda) «x» və «h» hərfləri «q» kimi işlənirdi. Deməli, VII yüzillikdə Qafqaz hunlarının od-günəş-şimşək tanrısının adı «Qor» idi. Təsadüfi deyil ki, həmin çağlarda yaranan Azərbaycan eposunun baş qəhrəmanının da adında «qor» (Dədə Qorqud) əsas komponentdir. Və bu söz indi də dilimizdə od-alov mənasında işlənir. «Qor» sözünün fars, ərəb, erməni dillərinə keçərək «xur», yaxud «xvar»//«kuar» şəklinə düşməsi isə danılmaz faktır.

Qafqazın köklü sakinlərinin qədim çağlardan türklərin olması barədə mənbələrdən yüzlərlə dəlil gətirmək mümkündür. Lakin yazıya alınmış tarixiləşən kitabların əksəriyyəti türkə həmişə düşmən nəzəri ilə baxan yunanların, farsların və ermənilərin, eləcə də onun orta əsrlərin başlanğıcındakı döyüş şöhrətlərinə qısqançılıqla yanaşan ərəblərin dilində yazılıb təsdiqləndiyi üçün hər məsələ ancaq qara rəngə boyanaraq təqdim olunmuşdur. İlk inanclarında təbiət varlıqlarına, Günəşə, Aya və Göy tanrısına sitayiş edən Qafqaz türkləri VII yüzillikdə dilemma qarşısında qalmışdılar: təkallahlı dinlərdən hansının yolunu tutsunlar? Geniş ərazilərdə yaşayan müxtəlif türk soyları yalnız başlanğıcda xristian, yoxsa İslam əqidəsinə keçməyi tərəddüdlə qarşılamışlar. Çünki saklara və hunlara xristianlar, eləcə də atəşpərəst farslar orta əsrlərdə müsəlmanlara nisbətən daha mühavizəkar mövqedən yanaşırdılar. Onlar türklərin dədə-baba inaclarını şeytan əməli, əhrimanlıq kimi yozmağa çalışdıqları halda oğuzların simasında səlibçilərə qarşı müharibədə özünə müttəfiq tapan ərəblər əksinə, Göy tanrısı ilə Allah arasında yaxınlıq gördüklərini etiraf edirdilər.

M.Kalankatuklunun «Albaniya tarixi»ndə göstərilir ki, Qafqaz türklərinin hər əməlini ancaq şərə yozan xristian albanlar (bu sahədə əsəri qrabarcaya çevirən ermənilər daha çox canfəşanlıq etmişlər) bir məqsəd güdürdülər: nə yolla olur-olsun müttəfiq, yaxın qonşu və soydaşları hunları öz dinlərinə gətirsinlər. Çünki Qafqaz və ona yaxın ərazilərin sakinləri - saklar, hunlar, oğuzlar, qıpçaqlar, albanlar dini əqidəcə müxtəlif məzhəblərə meyil salsalar da, kökdən gələn adətlərlə bir-birinə sıx bağlı idilər. Məsələn, hunların albanlarla qohumluq əlaqələri ailə qurmaq – qan qarışdırmaq səviyyəsində baş tutur, heç bir tərəfdən etirazla qarşılanmırdı. Və min ildən çox Qərbin və Şərqi diqqət mərkəzində olduğundan Musa Kalankatuklu əks mövqedən yanaşsa da, əsərində Qafqaz türklərinin inanclarından geniş bəhs açmağı qarşısına məqsəd qoymuşdu. Təsadüfi deyil ki, əvvəllər Herodot, Strabon kimi antik mütəfəkkirlərin, sonralar isə E.Taylor, C.Frezer tək etnoqrafların diqqətini özünə çəkən əski türk adət-ənənələri, ilkin primitiv din sistemləri bəşəriyyətin mədəni inkişafa start götürdüyü elə məqamlardan sayılırdı ki, həmişə örnək kimi nümunə çəkilib, sivilizasiyaya doğru uzanan yolları işıqlandırdığı qeyd edilirdi. «Albaniya tarixi»ndə əks olunan hunlara məxsus kultlar, rituallar və görüşləri ardıcılıqla nəzərdən keçirsək, görərik ki, hər biri müasir azərbaycanlıların həm yazılı ədəbiyyatında, həm də folklorunda dərin izlər buraxmışdır.

Birincisi, Qafqaz hunları sitayiş etdikləri Tanrı-xan allahlarına at kəsib qurban verirdilər. Xristian albanlara görə, o «nəhəng və eybəcər» idi (yəqin söhbət Tanrı-xanın ağacdan, yaxud daşdan yonulmuş bütündən gedir), farslar tərəfindən Aspandiat adlandırılır. Z.Bünyadov bu sözün yunan və erməni mənbələrindəki şərhini ilə razılaşıaraq bildirir: «N.Adons Markvarta istinadən «Armeniya» əsərində (səhifə 447) yazır ki, «Bəzi işarələrə görə, İranda atlı qoşunlar Spandiat nəslinin əlində idi. İran əfsanələrində Vistasp oğlu Spandiat bir çox xalqların üzərindəki qələbələri ilə məşhur idi» [Bünyadov Z.M. və Əliyarov S.S., 226]. Aspandiat tanrı adı ilə Spandiat nəslini arasında zahiri səsleşməyə baxmayaraq onların funksiyaları arasındakı dərin uçurum göz qabağındadır. Strabona istinadən akademik özü də təsdiqləyir ki, hunların Aspandiatı günəş tanrısıdır. N.Adonsun nişan verdiyi Spandiat isə atlı qoşunları əlində saxlayan nəslin adıdır. Birincidə atlar qurban kəsilir, ikincidə isə əksinə döyüş üçün qorunub saxlanılır.

İkincisi, Qafqaz hunları yas mərasimləri zamanı meyitlərin üstündə dumbul və zurna çalır, bıçaq və xəncərlə öz yanaqlarını, əl və ayaqlarını çərtib qan axırdılar. «Gözdən qan çıxarma» adlanan həmin ritual barədə C.Frezer geniş bəhs açmış, insanların başqalarının ağrı-acısını öz bədənində çəkməyə hazır olduğuna heyrət etmişdir. Qafqaz hunlarının dəfn adətləri qan çıxarma ilə məhdudlaşmırdı, ölünün igidliklərini nümayiş etdirən səhnələr göstərilir, müxtəlif döyüş xarakterli yarışlar keçirilir, mərhumdan qalan silahlar fərqlənənlərə hədiyyə edilirdi. Çox vaxt kişilər lüt-üryan halda bir-biri ilə və ya dəstə dəstəylə qəbiristan yaxınlığındakı meydanda qılınclarla döyüşür, güləşir, böyük-böyük dəstələr bir-biri ilə ötüşür və sonra da at çapmağa başlayırdılar. Doğrudur, xristianlar adətlərdə nəzərə çarpan maraqlı təsvirləri gözdən salmaq məqsədi ilə kəlməbaşı «eybəcər və murdar səhnələr» kimi ifadələr işlədir, hunları «heç bir sağlam fikri olmayanlar», «müxtəlif eyblərə düşənlər», «pozğunluğa girişənlər» deyərək xarakterizə edirdilər. Digər tərəfdən onların qüdrətli hökmdar Cavanşirlə qohumluğunu, hətta onun ölümü zamanı hunların qəzəblənib hökmdara qəsd edənlərdən intiqam almaq istədiklərini də böyük şövqlə vurğulayırdılar. Bir də axı at çapan zaman hansı pozğunluqlar baş verə bilərdi? Əslində yas mərasimində ölünün şərəfinə kişilərin müxtəlif yarışlar təşkil etmələri, qadınların ağlayıb üz cırmalarının «murdarlıqla», «eybəcərliklə», «pozğunluqla» heç bir əlaqəsi yox idi. Hunların ölən soydaşlarının o biri dünyadakı əzab-əziyyətinə şərik çıxmalarını nümayiş etdirən hərəkətlərinin xristianlar tərəfindən aşağıdakı şəkildə təqdimi təsdiqləyir ki, kitab qrabarcaya düşmənin qələmiylə, sonsuz təhriflərlə çevrilmişdir: «Kimsə ağlayıb ulayırdı, kimsə də şeytan kimi özündən çıxırdı. Onlar dilxoşluq edir, oynayıp, rəqs edir və eybəcər işlərlə məşğul olub murdarlığa qərq olurdular, çünki Xalığın nurundan məhrum idilər» [Kalan-katuklu M., 156]. Bəli, təkallahlı dinin nümayəndələrinin gəldiyi nəticəyə görə, hunların bir «eybi vardı» - o da Qriqoryan dinini qəbul etməmələri idi.

Üçüncüsü, hunlar oda, suya, sıxyarpaqlı ağaca və ilana qurban gətirir, naməlum yollar ilahisinə, aya və onların gözlərinə təəccüblü görünən bütün məxluqlara sitayiş edirdilər. Yepiskop İsrailin hunlar qarşısında çıxışından məlum olur ki, onlar səmada çaxan ildırımını, şimşəyi də tanrı hesab edir, eləcə də Günəşlə yanaşı

Aydın da müqəddəsliyinə inanırdılar. Kitabda alban yepiskopunun dili ilə hunlara tövsiyə olunur ki, «Günəşə və Aya sitayiş etməyin, Günəşi və Ayı, dənizləri və yeri, onlarda nə varsa, xəlq edən Allaha sitayiş edin. Çünki Günəş və Aya sitayiş edənlərin payına yalnız sönməyən atəş düşür. Sulara qurban gətirənlər daş kimi suyun dibində boğulacaqlar. Yarpaqlı ağaclara sitayiş edənlər və onlara nəzir verənlər haqqında İncildə belə sözlər deyilib: «Çöldə olan hər ağac od tutub yanaacaq, qanunpozanları udacaq və sönməyəcək» (İncil, İyeremiyanın kitabı, VIII, 20). O ki qaldı sinələrində ilan təsvirli qızıl və gümüş bəzəklər gəzdirənlərə onların barəsində İncildə deyilir: «Allahın qəzəbli günündə onları nə qızılları, nə də gümüşləri xilas edə biləcək» (İncil, Xuruc, XX, 23).

Dördüncüsü, Musa Kalankatuklu Qafqaz hunları arasında xristianlığı qəbul edən ilk şəxs barədə geniş bəhs açaraq bildirir ki, «Qüvvə və hünərliylə fərqlənən bu adam... üç ölkədə məşhurlaşmışdı» [Kalankatuklu M., 161]. Görəsən, 1300 il əvvəl Yunan olimpiadasında yarışların qalibi olmuş Azərbaycan türkü kimdir? Öz gücü və şücaəti ilə başqalarından fərqlənən bu şəxs həmçinin Türkünstanda Xəzər xaqanının yanında böyük şücaətlər göstərmiş, xaqanın məhəbbətini qazanmaqla yanaşı onun qızının da ürəyinə yol tapmış və il-ituer mənəsinə layiq görülmüşdür. Bəlkə, bu igid «Kitabi-Dədə Qorqud»un bir yerində albanların başçısı kimi xatırlanan, xanlar xanı Bayındır xanın qızını alan Qazanın prototiplərindən biridir? Doğrudur, «Albaniya tarixi»ndə o, knyaz Alp İlutuer adıyla təqdim edilir. Hər şeydən əvvəl təhriflə yazı yaddaşına köçürülən adı dəqiqləşdirməyə çalışaq. Z.Bünyadov P.Qoldenə istinad edərək şəxs adının «Alp el Təbər» şəklində olması ilə razılaşır [Bünyadov Z.M. və Əliyarov S.S., 225]. «Təbər-Təbəristan»la uyğunluğunu nəzərə alsaq, bu coğrafi terminin Qafqazda, Xəzər ətrafında yaşayan hun tayfası ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Şübhəsiz, «İlutuer» mürəkkəb sözünün ilk komponenti «ulu», sonuncusu «ər»dir. Ola bilsin ki, igidin adı «Türkər» idi, Yunan olimpiadasındakı parlaq qələbələrindən sonra «Ulu Türkər»ə çevrilmiş, Xəzər xaqanının yanında şücaətlər göstərəkən isə «Alp» titulu qazanmışdır. Musa Kalankatuklunun yazdığına görə, Alp Ulutürkər xristianlığı qəbul edəndən sonra, ilk növbədə, soydaşlarının köhnəlmiş nikah və yas mərasimlərinin əleyhinə çıxmış, ölənlərin üstündə «ağılsız ah-zarları və bıçaqlaşmanı» tədricən aradan götürməyə çalışmış, öz ata-baba dinini «murdar və natəmiz» hesab edərək and içmişdi ki, Aspandiata və başqa saxta ilahlərə həsr olunmuş bütxanaları dağıdacaq. Müsəlman Şərqi ilə deyil, xristian və büt-pərəst Qərbi, eləcə də Şimalı ilə sıx bağlanan Alp Ulutürkər cəmiyyətin inkişafında təkallahlı dinin büt-pərəstliyə nisbətən müterəqqi addım olduğunu dərk etmiş, ətrafda yaşayan türk ellərini də xristianlığa çağırmışdır. O, əmr vermişdir ki, insanlar bütlərə deyil, yer və göylərin Yaradıcısına - qadir Allaha ibadət etməlidirlər.

Beşincisi, məlum olur ki, Aspandiata tanrısının yerdəki nişanı – bütün ağaclardır və əslində hunlar atlarını həmin ağaclar üçün qurban kəsirdilər. Musa Kalankatuklu albanların yepiskopu İsrailin Dərbənd yaxınlığındakı Çala darvazasında yerli əhali ilə görüşlərinə həsr etdiyi fəsildə hunların inanc yerlərini bir qədər də dəqiqləşdirir. Demə, hunlar hündür və sıx yarpaqlı palıd ağaclarını xüsusi olaraq Aspandiata adıyla bağlayır, ən böyüyünə at qurban kəsir, heyvanın qanını ağacın yarpaq-

larına çiləyir, kəlləsini və dərisini isə budaqlarından asırdılar. Palıd ağacını bütün başqa ağacların anası sayır və hunlar ölkəsində çoxları, o cümlədən böyük knyaz Alp Ulutürkər əyanları ilə birlikdə ona sitayiş edirdilər. Bütün bunları ümumiləşdirərək belə bir qənaətə gəlmək olur ki, azərbaycanlıların ulu babalarının baxışlarına əsasən bir neçə arxetipik simvolun (yuxarı-aşağı, göy-yer, dağ, qan, işıq, od, Günəş, ağac və s.) ibtidai çağlarda meydana gəlmə amillərini və inkişafın sonrakı mərhələlərində mədəniyyətin faktoruna çevrilməsini nəzərdən keçirdik. Onların sayı, funksiyası və işlək dairəsi saydıqlarımızla məhdudlaşmır. Bu, ayrıca tədqiqatın predmetidir. Araşdırmamızda arxetipik simvolları mifoloji sistemlərin mənşəyində duran əlamətlərdən biri kimi götürdüyümüzdən ümumi mənzərəsini verməklə kifayətlənirik.

«Kitabi-Dədə Qorqud» boylarında «Ulaş oğlu, Tulu quşun yavrusu, bizə miskin umudu, Amit soyunun aslanı, Qaracığın qaplanı, Qonur atın iyəsi, xan Uruzın ağası, Bayındır xanın göyğüsü, Qalın Oğuzun dövləti, qalmış yigit arxası» [Kitabi-Dədə Qorqud, 42] kimi xatırlanan Salur Qazan mətnin bir yerində birdən-birə «alpanlar başı»na [Kitabi-Dədə Qorqud, 69] (başçısına) çevrilir. Vatikan nüsxəsinin O.Şaiq və M.Ergin nəşrlərində bu ifadə «alplar», Drezden mətninin Həmid Araslı çapında isə «alpanlar» şəklindədir. Samət Əlizadə yazır ki, «Drezden nüsxəsində «alpanlar» sözü diqqəti cəlb edir. H.Araslı istisna olmaqla, digər tədqiqatçılar həmin sözü «alp» kimi qəbul etmiş, V.V.Bartold da bu sözü «vityaz» kimi tərcümə etmişdir. Güman edirik ki, burada «alpanlar» təkcə «igidlər» yox, eyni zamanda «albanlar» deməkdir və oğuzlara həm də «albanlar» deyilməsi tarixi baxımdan xüsusi maraq doğurur» [Kitabi-Dədə Qorqud, 239]. Bəs «Dədə Qorqud» oğuznaməsində albanlara istinad edilməsinə əsas verən dəlillər varmı? Tarixdən bilirik ki, V-VII əsrlərdə Azərbaycanın dağlıq hissəsində Alban//Arran//Girdman çarlığı yaranmış və Bizans imperiyası ilə Ərəb xilafətindən asılı vəziyyətdə də olsa, Babək üsyanı yatırılanadək - X yüzilliyədək mövcudluğunu qoruyub saxlaya bilmişdir. Hunların qohumu və yaxın dostu Böyük Cavanşirdən tutmuş albanların bütün başçıları türk mənşəli olsalar da, xristian idilər. Lakin oğuzun salur tayfasının aslanı, həmişə kilsələri dağıdıb yerinə məscidlər tikdirən Qazanın «Dədə Qorqud»un Drezden mətnində «alpanlar başı» kimi təqdimi qəribə deyilmi? M.Kalankatuklunun «Albaniya tarixi»nə üz tutanda təəccübümüzü birə on qat artıran başqa faktlarla rastlaşırıq. Qrabcaya çevrilərkən tamamilə təhriflərə uğrayan, tarixi şəxsiyyətlərdən başlamış yer-yurd adlarınıadək hər bir xüsusi varlığa erməni damğası vurulan mətnə oxuyuruq: «Babiki İrandan müşayiət edən Qor və Qazan adlı iki doğma qardaşlar öz dinlərini atıb xaçpərəst oldular. Babik puşk atdı və Qorun baxtına Hot kəndi, Qazanın baxtına isə Şalat çıxdı» [Kalankatuklu M., 31]. Sual doğur: Babik kimdir və bu hadisə hansı dövrdə baş vermişdir?

M.Kalankatuklunun «Albaniya tarixi»ndə «Dədə Qorqud»la səsleşən bir epizodda göstərilir ki, İran şahı II Hörmüzdün oğlu II Şahpur “bütün böyük və qədim yeddi İran naharar nəsillərinin naminə böyük və təmtarahlı qəbul təşkil edir, cam və üzüm tənəyi vasitəsi ilə onların şahın hüzurunda hərəsi öz dərəcəsinə uyğun rütbələrini və yerlərini təyin edir. Möbədlər möbədini isə yüksəldib şah süfrəsinin yuxarı başında oturur” [Kalankatuklu M., 28].

Bu təsvir eynilə Bayındır xanın məclisini xatırladır. Diqqətçəkicidir ki, farslar Midiyanı süquta yetirəndən sonra Zaratuştrun yaratdığı atəşpərəstliyi ulu babalarımızdan mənimsəyib dövlət dini kimi qəbul etməklə, həm də bir çox başqa adətlərimizə və Deyokdan başlanan zəngin dövlət quruculuğu təcrübəsinə sahib durmuşdular. O üzəndə də ərdəşir sülaləsi şahlarının idarəçilik sistemi oğuzlarınki ilə üst-üstə düşürdü. Diqqət yetirin, şah məclisdə «nahararlar»a hünərinə, ad-sanına görə yer və rütbə verir, atəşpərəstlərin baş kahini – mobidlər mobidini süfrəsinin başında əyləşdirir və üzüməndən hazırlanan muğ şərabını içib keflənirlər. Bayındır xan da başqa ölkələrdən gələn qəniməti bəylər arasında elədikləri əməllərə görə bölüşdürür, ulu Dədə Qorqud məclisə gələn kimi təklifsiz başa keçib hökmdarın pərişanlığının səbəbini soruşur. Qazlıq qoca o qədər şərab içir ki, istisi başına vurur.

Hadisələrin gedişatı nəticəsində şah sarayında narazılıq baş verir, əyanlardan biri üz döndərir, qarşıdurma yaradır. «Albaniya tarixi»nə görə, guya ermənilər bir kitab gətirib şahı yaltaqlanırlar. Ulu babasının adı ilə açılan kitabı görəndə şah sevincək olub «öz məclisindəki yerləri dəyişdirir». İgidliyi ilə bütün erməni millətindən seçilən Sünnik (Zəngəzur) hakimi Andoka on dördüncü yer (rütbə) düşür. O, acıq edib şahın məclisini tərk edir. «Kitabi-Dədə Qorqud»da Bayındır xan tərəfindən qara otaqda yerləşdirilən Dirsə xan və ovçuluq məharətinə dövlət başçıların şübhə ilə yanaşdığını zənn edən Bəkil də küsüb öz obasına dönür. Alp Aruz isə Qazan xanın pay bölgüsünə çağrılmadığı üçün asi düşüb qanlı müharibəyə başlayır.

Onu da qeyd edək ki, «Albaniya tarixi»ndəki hadisələr də qədim Azərbaycan torpaqlarında, məhz oğuzların yerləşdiyi ərazilərdə baş verir və oğuznamənin ayrı-ayrı epizodları ilə tam əsləşir. Belə ki, narazılıqdan sonra şahın sarayına xəbər çatır ki, saysız-hesabsız xəzər qoşunları Çala kəndini (Dərbənd keçidini) aşaraq Albaniyaya daxil olublar. Andok şahı yardıma gəlmir, əksinə öz ordusu ilə (1700 yorğa atlı əsgəri) Mədainə yollanır, qəflətən şəhərə basqın edib çoxlu qızıl və gümüş xəzinələrini, qiymətli qaş-daşı, saysız-hesabsız müxtəlif mirvariləri, şah sarayından və əyanların evlərindən nəyi bacarırdılarsa, hamısını ələ keçirirlər. Qəniməti Balaberd (Bala/kiçik qala) qalasına daşıyırlar. Bundan sonra Andok əmr edir ki, bütün əyalətdə mal-qara üçün yığılmış yemi yandırsınlar. İnsan üçün faydalı olan ərzaq sursatını, silahı, təchizatı və yəhər-qayıqları qalanın içinə yıqsınlar. Sonra bütün Sünnik əhalisinə bildirdi ki, evlərini və anbarlarını yandırıb ölkədən qaçsınlar. «Albaniya tarixi»ndə oxuyuruq: «Əyalətlərdən bütün kilsə bəzəklərini yığıb Balaberdin Şalat (bəlkə də Salur adlanan məbəddən söz gedirdi, qrabarcaya çevrildə təhrif edilmişdi – R.Q.) kilsəsinə gətirdilər, sonra da kilsəni torpaqla örtüb təpə düzəldilər və özləri hər tərəfə dağılıb getdilər. O gündən etibarən Sünükün adını heç kəs çəkmədi və bu vilayət 25 il ərzində əhalisiz qalıb viran oldu. Müharibənin sonunda qayıdan şah Şapur Mədainin xarabalarını görəndə bərk qəzəblənir və ordusuna əmr edir ki, Sünika hücumla keçsin və əhalisiylə heyvanlarını əsir etsin. Amma ordu Sünükə çatanda orada heç bir şey əldə olunmadı. Ölkəni gəzəndə onlar altında Şalat kilsəsi gizlənməmiş təpəyə rast gəldilər. Təpənin üzərinə çıxan zaman şiddətli zəlzələ başladı və başda sərkərdə Atəşxuda olmaqla bütün İran ordusu tezliklə o yerləri tərk etdi» [Kalankatuklu M., 29].

Onlar oradan qayıdanda Bala qalaya hücum etdilər, amma mühasirədə olan sünnüklülər iri qaya parçalarını qala divarlarından diyirlədərək iranlılardan çoxlu adam öldürdülər. İranlılar qalaya ikinci və üçüncü dəfə hücum etdilər. Lakin heç bir şeyə müvəffəq ola bilmədilər, yenə də öz döyüşçüləri qırıldı. Şah qəzəbə gəlmiş halda əmr etdi ki, hücumu gücləndirsinlər. Lakin şahın əyanları qabağında səcdə edərək yalvardılar ki, artıq qalaya hücumu keçməyə dəyməz və ətrafındakı yaşayış yerlərini viran etmək daha əlverişlidir. Əlverişli fürsətdən istifadə edən Andok qaladan çıxır və çoxlu qənimətlərlə romalıların ölkəsinə gedir. Orada o, böyük hörmət qazanır və öz vaxtında vəfat edir. Onun dördüncü oğlu Babik (Buğac, Bamsı Beyrək, Basat adları ilə səsleşmə də təsadüfi deyil) öz vətəni üçün çox darıxır – «el-obamız bizim üçün ata-ana kimi əzizdir» – deyər düşünür və şah Şahpurun sarayına gəlir. Orada bir hərbiçi ilə rastlaşıb onun yanında qalır. Oğuz qarşı çıxan Alp Aruzun oğlu Basat da başqa diyarda idi. O, fəlakət baş verəndən sonra vətəninə dönür. Eləcə də Bamsı Beyrək 16 il yad ölkədə vətən həsrəti çəkir. Deməli, Babik İran şahı Şahpurun dövründə yaşayan sünnük hökmdarı Andokun oğludur. II Şahpurun 309-379-cu illərdə şahlıq taxtında oturduğunu nəzərə alsaq, Babiki Qor və Qazan qardaşlarının İrandan müşayiət etdiyi dövr eramızın dördüncü yüzilliyinə təsadüf edir.

Bayındır xanın vəziri Qazılıq qoca Duzmurd qalasına gəlib kafirlərlə vuruşmaq istəyəndə altmış arşın qamətində olan, altmış batman güz salan, qatı-möhkəm yay çəkən bir təkurla rastlaşır. Arşın oğlu Dirək Qazılıq Qocanı təkbatək döyüşə çağırır. Eposda yazılır: «Pəs ol Təkür qələdən taşra çıxdı. Meydana girdi, ər dilədi. Qazılıq qoca anı gördiginləyin yel kibi yetdi, yeləm kimi yapışdı. Kafərin ənsəsinə bir qılinc urdı. Zərrə qədər kəsdirəmədi. Növbət kafərə dəydi. Ol altmış batman güzrlə Qazılıq qocaya dəpərə tutub çaldı. Yalan dünya başına dar oldu. Düdük kibi qan şorladı. Qazılıq qocayı qarmalayıb-tutub qələyə qoydılar. Yigidləri turmayıb qaçdılar». [Kitabi-Dədə Qorqud, 94].

M.Kalankatuklunun «Albaniya tarixi»ndə bu epizodla səsleşən hadisələrdə, doğrudur, nəhəng hun türkü İran şahına qarşı qoyulur. Əks şəkildə olsa da, təsvirlərdəki oxşarlıq heyrət doğuracaq dərəcədədir: «İran şahlığını qarət edən hunlar ölkəsindən olan Honoqur adlı birisi gəldi. O, şah Şapurun yanına adam göndərrib dedi:

«Bu qırğın kimə lazımdır? Çıx qabağıma üz-üzə gələk».

Həmin hun boyu yüksək, demək olar ki, çox nəhəng bir adam idi. O, öz geniş bədəninə əlli qatlı zireh geyir, iri başını mismarlı dəbilqə, üç qarış enində olan alını isə misdən qayrılmış lövhə ilə örtür. Nəhəng nizəsinin sapı hündür ağacdən düzəldilmişdi, şimşək çaxan qılincı isə onu görənlərin hamısını dəhşətə gətirirdi.

Babiki Şahın yadına saldılar və dedilər ki, həmin hunla yalnız Babik döyüşə girməyi bacarar.

Şahlar şahı Babiki yanına çağırır, ona üzərində qaban təsviri olunmuş möhürü ilə damğalanan buyruğunu verib deyir:

«Əgər sən mənim böyük intiqamımı ala bilsən, sənün üçün misli görünməmiş mükafatlar var!» O, şahın təklifini qəbul edir və Allahın köməyinə arxalanaaraq qışqırır: «Kömək edin, ey Sünükün kilsələri!» Və çapaqan atına minərək

duşməyə hücum edir. Onlar bir-birinin üstünə atılırlar və nizələrinin gurultulu zərbələrinin səsi səhərdən axşam saat doqquza qədər eşidilir. Qorxung hun nəhəngi allah tərəfindən cəzaya məhkum olunmuşdu. «Cəsur Babik öz qılıncı ilə qanıqən heyvanın başını vurub, onu cəhənnəmə vasil etdi» [Kalankatuklu M., 30].

İran şahı bu qələbədə sonra verdiyi vədi yerinə yetirir. Babik onun hüzuruna gəlib deyir: «Əmr elə ki, bürünc həvəngdəstəni sənə sarayından çıxartsınlar!» Həmin həvəngdəstə kül ilə dolu idi və onun yanından keçən hər adam dəstəklə vurub deməli idi: «Qoy Sünnük (Zəngəzur – R.Q.) torpağı varıyla, dövlətiylə məhv olub beləcə külə dönsün!»

Beləliklə, “Kitabi-Dədə Qorqud” oğuznamələrindəki bəzi hadisələrin qədim və orta əsrlərə aid tarixi mənbələrlə əlaqəli şəkildə öyrənilməsi mif-tarix münasibətlər modelinə nəzər salınmasını aktual məsələyə çevirir. Tarix gerçəkliyə, dünyada baş vermiş real hadisələrə əsaslandığı halda mifin əsas funksiyası dünyadakı bütün yaranışları fəvqəltəbii, qeyri-adi, fantastik şəkllə salmaqdır, onda mifin tarixlə bağlılığı ancaq meydana gəldiyi dövrün inanış faktoru olması ilə məhdudlaşır. Lakin mif təkcə uydurma obrazlar silsiləsi deyil, gerçəkliyi dərk etməyə doğru atılan ilkin addımlardan biridir. Mifin müasir müəyyənləşməsi, anlam dairəsi o qədər genişdir ki, izahını başa çatdırmaq, cəmiyyətin formalaşmasındakı və inkişafındakı rolunu dəqiq üzə çıxarmaq üçün daim axtarışlar aparılır. Eləcə də tarix geniş və dar mənada götürülür. Əslində bütün yaranışların doğulma, meydana gəlmə tarixi var.

ƏDƏBİYYAT

Boratav P.N., 1946: Boratav P.N. Halk hikayeleri ve halk hikayeçiliyi. - Ankara, Milli Egitim Basımevi, 1946, 248 s.

Bünyadov Z.M. və Əliyarov S.S., 1984: Bünyadov Z.M. və Əliyarov S.S. «Kağan» titulu haqqında. – Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. «Tarix, fəlsəfə, hüquq» seriyası, B., 1984, № 2.

Eliade M., Aspekti Mifa, 1995: Элиаде М. Аспекты Мифа. – М., Инвест-ППП, 1995, 240 с.

Eliade M., Kosmos i istoriya, 1992: Элиаде М. Космос и история. - М., Прогресс, 1987, 359 с.

Halasi Kun T., 1950: Halasi Kun T. Türk dili ve tarihi hakkına araştırmalar, I. F.Köprülünün doğumunun 60 yıldönümünü kutlamak için TTK ve TDK tarafından çıkarılmıştır. Toplayanlar H.Pran – T.Halasi Kun. – Ankara, 1950, 439 s.

Heredot, 1999: Геродот. История в девяти томах. (Классики исторической мысли). Перовод Г.А. Стратановского. – М., Ладомир, ООО Фирма «Издательство АСТ», 1999, 752 с.

Xrestomatiya..., 1980: Хрестоматия по истории Древнего Востока. Ч. 2 / Под ред. акад. М.А. Коростовцева, д.и.н. И.С. Кацнельсона, проф. В.И.Кузищина. / Пер. древне персидского С.П. Виноградов. - М., Наука, 1980, с. 61-89.

İlyasov Y., 1990: Ильясов Я. Месть Анахиты. – М.: Советский писатель, 1990, с. 576.

Kalankatuklu M., 1993: Kalankatuklu M. Albaniya tarixi. Mxitar Qoş. Alban salnaməsi. Müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhlər akademik Z.Bünyadovundur.- B., Elm, 1993, s. 270.

Karamzin N.M., 1989: Карамзин Н.М. История государства Российского в 12-ти томах. Т. I / Под ред. А.Н.Сахарова. – М.: Наука, 1989, с. 640.

Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: Kitabi-Dədə Qorqud. F.Zeynalov və S.Əlizadənin nəşri - B., Elm, 1988, 265 s.

Kniga orakulov, 2002: Книга оракулов. Пророчество Пифий и Сивилл. – М.: Изд-во Эксмо, 2002, 448 с.

Qumilev L.N., 2002: Гумилев Л.Н. История народа гунну. В 2 книгах. Книга 1. – ОО «Издательство АСТ», 2002, 404 с.

Lelekov L.A., 1991: Лелеков Л.А. Локальные и синкретические культы. - М.: Наука, 1991, 197 с.

Rəşidəddin F., 1992: Rəşidəddin F. Oğuznamə. Fars dilindən tərcümə R.M.Şükürovanıdır. – B., Azərbaycan Dövlət Nəşriyyat-poliqrafiya Birliyi, 1992, 72 s.

Taylor E.B., 1989: Тайлор Э.Б. Первобытная культура: пер. с англ. Д.А.Коропчевского. – М.: Политиздат, 1989, 573 с.

Tanrıverdi Ə., 1999: Tanrıverdi Ə. «Kitabi-Dədə Qorqud»da şəxs adları. – B., Elm, 1999, 164 s.

Trever K.V., 1950: Тревер К.В. История Узбекистана. Т. I, Ташкент, 1950, 467 с.

